

STUDIES IN ARMENIAN CHURCH

Origins
Doctrine
Worship

Second Revised Edition

Fr. Zayen Arzoumanian
M.A. M.Phil. Ph.D.

Burbank, California
2010

WESTERN DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH
OF NORTH AMERICA

3325 N. GLENDORA BLVD., BURBANK, CA 91504
TEL.: (818) 558-7474 FAX: (818) 558-6333

EMAIL: INFO@ARMENIANCHURCHWD.COM

WWW.ARMENIANCHURCHWD.COM

PRINTED BY DIOCESAN PRESS 2010

**STUDIES
IN THE
ARMENIAN
CHURCH**

**Origins
Doctrine
Worship**

Second Revised Edition

Fr. Zaven Arzoumanian
M.A. M.Phil. Ph.D.

Burbank, California
2010

**Ի ՅԻՇԱՏԱԿ
ՕԾՄԱՆ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՄԻՆ**

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

**Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**

ԵՆ

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

**Տ. ՅՈՎՆԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆԻ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՄԻՆ**

**COMMEMORATING
THE CONSECRATION OF THE
MOTHER CATHEDRAL OF THE
WESTERN DIOCESE**

DURING THE PONTIFICATE OF

**HIS HOLINESS KAREKIN II SUPREME PATRIARCH
AND CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS**

BY THE ORDER OF

**HIS EMINENCE
ARCHBISHOP HOVNAN DERDERIAN, PRIMATE
OF THE WESTERN DIOCESE OF AMERICA**

STUDIES IN THE ARMENIAN CHURCH

SECOND REVISED EDITION

**© ZAVEN ARZOUMANIAN, PH.D.
ALL RIGHTS RESERVED**

**THE PUBLICATION OF THIS BOOK WAS
MADE POSSIBLE BY THE GENEROUS DONATION OF**

MRS. HELEN MARDIGIAN

IN MEMORY OF HER LATE HUSBAND

BENEFACTOR EDWARD MARDIGIAN

CONTENTS

The Origins of Armenian Christianity	5
Հայաստանի Քրիստոնեության Դարձը	15
Tradition in the Armenian Church	29
Saints Hripsimeh and Gayaneh, Shrines and Excavations	40
The Formation of the Armenian Church in the Fifth Century	45
<i>Scholia de Incarnatione Unigeniti</i> , Cyril of Alexandria	53
The Sunrise Service	72
Արեւագալի ժամերգութիւնը	77
The Peace Service	82
Խաղաղական ժամերգութիւնը	88
The Rest Service	95
Հանգստեան ժամերգութիւնը	101
«Thy Kingdom Come»	108
Groupings of the Feasts in the Armenian Church Calendar	116
Հայ Եկեղեցւոյ Տօները Ըստ Տօնացոյցի	121
To Canonize the Armenian Martyrs of the 1915 Genocide	126
Սրբադասում Հայոց Մեծ Եղեռնի Նահատակներուն	135

FOREWORD

The content of the second and revised edition of the present volume is a collection of introductory studies pertaining to issues relative to the origin and the formation of the Armenian Apostolic Church, its history, doctrine, and worship. Those studies were at one point or another read at symposiums conducted in the Eastern, Canadian, and the Western Dioceses of North America. The present edition is to Commemorate the newly-built Mother Cathedral of the Western Diocese.

The intent of this publication is to awaken interest in our present generation on matters of importance, albeit archaic, which have somehow been overlooked, forgotten, or even ignored. They will serve to search at a glance the origins and the development of the Armenian historical, religious, devotional, and cultural heritage, bringing into focus the integrity and the continuity of the pertinent subjects, so as to make us explore one more time the antiquity of our heritage with a modern approach, under the light, if not against, of recent current of globalization, a tendency entirely foreign, and for sure harmful, to the national and religious identity of the Armenian Church.

We are cognizant of the fact that the identity of the Armenian Church and her existence are mutually supportive, a unique factor which should always remain bright and sound in the minds and hearts of our faithful. We certainly hope that this research will become a guide to all those who wish to know better the Mother Church of Armenia which has been the backbone of our nation for 1700 years, since the inception of Christianity in Armenia and through the spiritual guidance of the Mother See of Holy Etchmiadzin.

The Author

April, 2010
Burbank

The Origins of Armenian Christianity

The following is a historical analysis of the early traditions of Armenian Christianity as reported by later Armenian historians. The genetic relation of the Armenian Christianity to that of Edessa (Syria), and the final current of Christianity under St. Gregory the Illuminator and King Trdat III of Armenia.

Historic Background

Ancient Armenia comprised the eastern territories of what is now Turkey, northern Iran, and most of Transcaucasia. Presently the Republic of Armenia, an independent state since 1991, is but a segment of historic Armenia, located to the east of the River Araxes. Its capital Yerevan is situated close to Holy Etchmiadzin, the original seat of Armenian Christianity since 303 AD.

1700 years of Christianity in Armenia since 301 AD has its traditionally transmitted historical origins first in the genetic relation of Armenian Christianity to that of Edessa (Syria), and then in the final current of Christianity under St. Gregory the Illuminator and King Trdat III of Armenia. The Syrian connection was purely apostolic which prepared the way to the proclamation of the later adoption of Christianity by Gregory the Parthian, better known as Gregory the Illuminator.

The origins of Armenian Christianity are reflected in the official name of the Armenian Apostolic Church, since the two of the immediate disciples of Jesus, Thaddeus and Bartholomew arrived in Armenia, preached the religion under persecutions and met with their martyrdom. Our history by way of tradition has preserved both sites of the Apostles' graves in Artaz and in Albac, respectively.

Before any discussion about the origins of Armenian Christianity is allowed, it is essential to consider

the following factors: a) periodization, b) the ‘received’ traditions, c) political situation of the time, and finally d) the later written historiography in relation to the establishment of Christianity in Armenia. Otherwise, whatever we may state will remain rather superficial and unacceptable.

By periodization I mean to separate the earlier apostolic age of the first three centuries from the subsequent one and one half century, following the year 301 AD, when the final current of Christianity assured the adoption of the new religion by the State of Armenia. As for the second factor of documented history of the conversion, it is to be understood that a documented Armenian history of any kind, based on contemporary Armenian historians, is inadmissible prior to 425 AD, since the national script and written literature came to existence only after the first decade of the 5th century. This should also imply that the events connected with the apostolic era of the Armenian Christianity are substantiated by a series of ‘received’ oral traditions, transmitted to us by later Armenian historians, causing serious lacuna between the actual events and those who actually wrote about them some 150 years later, such as **Agathangelos**, **Movses Khorenatsi**, and **Faustus Buzand**.

Political Stage

The third factor of the political situation seems to me to display more reliable and geographically more accurate evidence than those traditions which eventually came to be written. For that matter two major events interest us most in so far as placing the scattered traditions of the apostolic origins of Armenia in their proper historical perspective, namely, the Syrian kingdom of Osrhoene-Edessa, and the replacement of the Parthian dynasty by the Sassanian dynasty.

Syria was the country southwest of Armenia through which the two Apostles reached the southern borders of Greater Armenia, while Persia was the stronger monarchy immediately to the east. In 216 Abgar IX, the last monarch of Edessa, was captured by Emperor Caracalla, and the eventual end of the monarchy came by direct involvement of the Romans and the Persians. Syrian scholarship has established that Abgar IX was the first known Christian king of Edessa, and that a church was in existence in that city in the year 201 AD.

Almost contemporary with the events of Osrhoene-Edessa, the Parthian dynasty fell and that of Sassanian came to power in 226. Bear in mind, that whereas the initial efforts to proclaim Christianity by the Armenian royal decree was linked with the preaching of the two Apostles in Armenia, the official adoption of Christianity by the Armenian state through the evangelization of St. Gregory is connected with the rise of the Sassanian-Zoroastrian power in Persia. Moreover, the names of St. Thaddeus and king Abgar of Edessa on the one hand, and those of St. Gregory and Artashir, the first Sassanian king of Persia on the other, provide the governing dates, 216 and 240 AD, for the penetration of Christianity into Armenia from the south and from the east respectively. According to a tradition preserved in the earliest Armenian *History of Agathangelos*, king Artashir had used St. Gregory's father Anak the Parthian to murder the Armenian king Khosrov II around 240 AD.

Viewed from the Roman interests, Christianity was not included among the tolerated religions in the Empire until 313 AD when Eastern co-emperor Licinius issued his famous Edict of Milan. A decade before 313, the penetration of Christianity in Armenia is clearly noted by certain data of martyrdom. Echoes of Roman persecutions reached Armenia on various occasions, and in fact Roman literature on the early martyrs, commemorates St. Acacius with

10,000 militiamen who were martyred near Mt. Ararat during the reign of Hadrian in 117 AD. Again, the famous Greek historian **Eusebius of Caesarea** tells us that Emperor Maximinus Daia, successor of Diocletian, waged war against the Armenians because “they were Christians and greatly valued piety toward the Deity.” We know also that Diocletian himself persecuted a band of Christian virgins, including Gayaneh and Hripsimeh, who fled from Rome to find refuge in Vagharshapat, Armenia, where they were martyred upon the orders of the Emperor of Rome by the pagan king Trdat III. Extensive data of the lives of Gayaneh, Hripsimeh and their companions are preserved in Agathangelos’ *History*.

That Christianity in Armenia attracted philosophers from outside is evident in the case of Bardesanes of Edessa, a gnostic philosopher, who visited Armenia in 216 AD, soon after the fall of the Syrian monarchy, with the intention of spreading Gnostic Christian ideas among the Armenians. In fact, the "father" of the Armenian historians **Movses Khorenatsi**, who wrote his *History of Armenia* in the middle of the 5th century, informs us of Bardesanes’ sojourn in the Armenian fortress of Ani, in the district of Daranalik, where he rendered a Syriac translation of the ancient Armenian history down to the events of his day. Movses adds that Bardesanes’ Syriac version of the Armenian history was later translated into Greek, and that the latter had served him as a source for his own *History*.

The Apostles of Armenia

There is a Syriac document which I wish to bring to your attention. Let me state that the Armenian adaptation of St. Thaddeus’ preaching in Armenia via Edessa, is based upon the Armenian translation of that source, *The Doctrine of Addai*, according to which Thaddeus, one of the Disciples who was sent to heal king Abgar of Edessa, did not die in Edessa, but continued on to “the East and

preached the Gospel of Christ”, as we learn from Labubneay’s *Letter to Abgar*. Now, our historian Movses Khorenatsi has received the tradition of Thaddeus’ preaching in Armenia from this rendering of the Syriac Doctrine, and Bavstos Buzand, one of the earliest Armenian historians, has initiated the title “Throne of Thaddeus” for the patriarchal see of Armenia which St. Gregory was considered to have restored. To this end Khorenatsi added that St. Gregory later completed the work unfinished by Thaddeus.

Both historians, Movses and Bavstos report the preaching and the martyrdom of Thaddeus at the hands of the Armenian king Sanatruk, and indicate the church of Artaz in Armenia as the Apostle’s traditional grave. Furthermore, and this is very important, an earlier tradition ascribes to the name of Artaz a line of seven bishops succeeding each other to the end of the second century. The authenticity of this line of **‘apostolic succession’** in Armenia is verified by bishop Mehruzhan, one of the seven, who is referred to by name by Eusebius of Caesarea, when the latter was reporting the letter of Alexandria’s Patriarch Dionysius, who had written it as "*A Letter on Repentance*" to Mehruzhan, bishop of Sophene (Dzopk), in the southern region of Armenia in the year 254 AD. It is worth mentioning that Mehruzhan is acknowledged by the Patriarch of Alexandria by name as the bishop of Armenia who was in office at the time and on duty at his district of jurisdiction at an exact given date. This for sure is an unquestionable evidence of Christianity's existence in Armenia.

As indicated earlier in this study, the Armenian tradition has also transmitted to our first historians the preaching of **St. Bartholomew** who arrived in Armenia a few years after St. Thaddeus. One of the Twelve disciples of Jesus, known also as Nathanael, Bartholomew evangelized the Armenian districts of Golt’n, Her and Zarewand

during the reign of the same king Sanatruk of Armenia. He was believed to have been martyred in Urbanopolis, a town in Great Armenia, to which both Syriac and Latin sources attest. With the name of Bartholomew another line of eight bishops is associated in the district of **Siunik'**, the first of whom Kumsi by name, was ordained by the hands of the Apostle. The chronology of both apostolic lines, those of Artaz by Thaddeus and Siunik by Bartholomew, leads us to the first quarter of the 3rd century. So far we have been able to see that scholarship confirm the existence of Christian communities in Armenia earlier than the mission of St. Gregory the Illuminator.

St. Gregory the Illuminator

Upon the murder of king Khosrov II of Armenia by the hands of St. Gregory's father Anak, Khosrov's son **Trdat III** occupied the throne in 287 AD by the endorsement of Emperor Diocletian, since Armenia had come under the protectorate of the Roman Empire. Trdat became distinguished first by his cruel persecutions, and later in converting Armenia to Christianity through a miraculous intervention, whereby the son of the criminal Anak, on the one hand, and the son of the murdered king Khosrov on the other, the first named Gregory and the second Trdat, converted Armenia into Christianity in the year 301 AD, making this ancient nation the first in the world to proclaim Christianity as its state religion. About this miraculous interaction, including the imprisonment and the untold tortures of Gregory by Trdat, and then the illness of Trdat, who was stricken by an incurable lunacy, and his recovery by the prayerful hands of Gregory, **Agathangelos** the historian speaks at length, covering a period of exactly one century, from 226 to 325 AD.

The next stage in the establishment of an organized Christian church in Armenia was inaugurated by the great vision of Gregory which provided a divinely ordained

nation with the first **Armenian Cathedral of Holy Etchmiadzin** in Vaghar-shapat, which literally meant ‘*the Only-begotten descended from above*’, Christ himself, striking the solid ground by a hammer of gold, indicating the site of the Cathedral. The next stage was St. Gregory’s ordination as the first bishop of Armenia by the metropolitan **Leontius of Caesarea** in Cappadocia, where Leontius consecrated Gregory in the presence of a council of bishops, investing him with the ranks of both a priest and a bishop. On his return, Gregory founded churches and baptized king Trdat, Queen Ashkhen, Princess Khosrovidukht, all the magnates, and a multitude of ‘more than four million Armenians’ in the River Euphrates, as reported by Agathangelos. **Gregory was henceforth called ‘Catholicos’ (chief bishop)**, both by Agathangelos and Bavstos Buzand, our fifth century historians. More importantly, Movses Khorenatsi clearly states that St. Gregory “occupied the throne of St. Thaddeus the Apostle on the 17th year of King Trdat’s reign”, that is in 303, since the date of the king’s accession is quite well established as 287 AD. There is in fact 17 years between the two dates, 287 and 303.

There is however a problem which needs to be mentioned, and that is the chronology of the events reported by Agathangelos for the period of the 100 years, from 226 to 325. Anachronisms and legends in his *History* are but another reflection of the fact that it does not offer us an eyewitness account of the conversion, but rather is a pious compilation which has expanded and elaborated earlier traditions. Nevertheless, we can be sure that the personages involved are all historical figures and they do correspond, more or less, to the related historical events. King Trdat is associated with Emperor Diocletian, and St. Gregory with Leontius of Caesarea. The reign of Trdat III as king of Armenia is evidenced by two Greek inscriptions discovered in 1899 and 1945, respectively, the first on the wall of the city of Mayafarkin (Tigranakert), and the

second one corresponds exactly with the information furnished by Movses Khorenatsi in Part II of his *History*, chapter 90. Leontius was bishop of Caesarea in 325 AD, as he is mentioned among the signatories of the Council of Nicaea of that same year. So was Aristakes, son and successor of St. Gregory, who returned from Nicaea and reported the formulation of the Nicene Creed to his aged father.

Historians and Evidences

In addition to the above, two historic evidences are supplied, one by **Eusebius of Caesarea**, the 4th c. church historian, and the other by **Sozomen**, early 5th c., which support significantly the presence of Christianity in Armenia during the first two decades of the 4th c. Eusebius, speaking of the invasions of Emperor Maximinus Daia (305-313), mentions the war of the year 311 which the Emperor declared against the Armenians on account of their recent conversion. The historian adds the following in his *Ecclesiastical History*, chap. 9, section 8:

“In addition to these calamities, the war with the Armenians threatened the tyrant. These men had been the friends and allies of the Romans from ancient times, and as they were Christians and greatly valued piety toward the Deity, and as the profane and impious tyrant had attempted to force them to sacrifice to idols and demons, he made them enemies instead of friends, and belligerent foes instead of allies. He therefore, together with his army, was defeated in the war with the Armenians.”

Sozomen in his *Ecclesiastical History, Part II, section viii*, makes mention of King Trdat’s name as the Christian leader of the Armenians. The historian says:

“I was informed that the Armenians accepted Christianity before the Iberians and other nations.

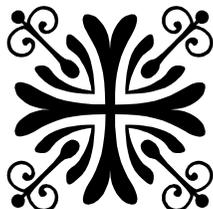
We are told that Tiridates, who was the leader of these people, became a Christian through some divine miracle occurred in his own household, and that he subsequently gave orders to his entire subjects to accept that same religion by way of preaching.”

The Iberians were the Georgians who were converted to Christianity around 337 according to Hakob Manandyan. The above quotations from foreign sources are first-hand and indispensable since they imply the adoption of Christianity as the state religion by Armenia earlier than 311.

Given the aforementioned historical data, one is now in position to form a certain chronology. Based upon the Armenian and Sassanian feud, Anak, St. Gregory's father, was murdered in retaliation of the killing of Khosrov II of Armenia, occurred no later than 240, when a year earlier in 239 Anak's son Gregory was born and taken to Greek territory as an infant. So was Trdat, the infant heir of the murdered king Khosrov II. Both infants grew up in Greek territory, and years later Trdat was empowered by Emperor Diocletian and was elevated to the throne of Armenia in 287, on the third year of the Emperor's accession, as indicated by Movses Khorenatsi, *History II*, Chapter 126. The same year Gregory is already in Armenia at the service of the Armenian king, whose imprisonment by Trdat after the revelation of the king's father's assassination, lasted 13 years, from 287 to 300 AD.

The subsequent events, such as, the healing of the lunatic King Trdat by Gregory, who was taken out of the pit of Khor Virap in Artashat in the year 300, the conversion of Armenia, the consecration of Gregory as the first chief bishop of Armenia, the building of the Cathedral, and the formation of the dioceses across the country in 303, made Armenia the first nation to identify itself with

Christianity. **Movses Khorenatsi** says, St. Gregory “occupied the throne of St. Thaddeus on the seventeenth year of King Trdat’s reign”, that is in 303, since the date of the king’s accession is well established as 287 AD.

Հայաստանի Զրիստոնեութեան Դարձը

Պատմագրութիւն

Օտարազգի հայագէտներ մարմաջն ունին Հայաստանի քրիստոնէութեան դարձի թուականը 314 ընդունելու, որպէսզի տարիով մը աւելի ուշ տարած ըլլան զայն Հռոմէական կաթողիկէ եկեղեցւոյ 313 թուականէն, երբ Կայսրութեան սահմաններէն ներս քրիստոնէութիւնը թոյլատրեալ կրօն հռչակուեցաւ ի շարս այլ կրօնքներու: Մեր նպատակն է հաստատել որ Հայոց քրիստոնէութեան դարձի թուականը 301 թուականն է, եւ Ս. Էջմիածնի, ինչպէս նաեւ հայ հոգեւոր իշխանութեան սկիզբն ալ տեղի ունեցած է 303 թուականին: Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս իրաւամբ 1903 թուականը հռչակած էր յատուկ կոնդակով մը որպէս 1600-ամեակը Մայր Աթոռի հաստատման ի Սուրբ Էջմիածին:

Երկու հիմնական ազդակներ պահպանած են եւ զարգացուցած հայկական կրօնական եւ մշակութային աւանդները քաղաքական անընդհատ վերիվայրումներու ընթացքին: Առաջինն է անոնցմէ Հայ ժողովուրդի ապգային եկեղեցին, որ դարեր շարունակ հովանաւոր դարձած է մեր ժողովուրդին որպէս կեդրոնական գլխաւոր ուժը, բան մը որ նոյնիսկ Հայ պետութիւնը երբեմն չէ կրցած տալ անոր: Երկրորդ ազդակը հայերէն գրաւոր աւանդն է, գիտականօրէն ծանօթ որպէս պատմագրութիւն, որ ծագում առաւ հայ գիրերու ստեղծումով Ե դարու սկիզբը:

Խօսելով Հայ Եկեղեցւոյ ծագման մասին, հարկ է ի մտի ունենալ որ հայոց գրաւոր աւանդութեամբ հասած վաւերական պատմութիւնը կարելի է միայն ընդունելի նկատել Ե դարու առաջին քառորդէն սկսեալ, եւ ոչ աւելի կանուխ, քանի որ անկէ առաջ հայերէն գիրերը չէին ստեղծուած, եւ մենք չէինք ունեցած գրաւոր պատմութիւնը մեր կրօնքին: Այս կը նշանակէ

ուրեմն որ հայոց նախնական քրիստոնէութեան եւ առաքելական շրջանի դէպքերը շղթայուած են իրարու՝ աւանդութեամբ ստացուած տեղեկութիւններով, որոնք աւելի ուշ գրի առնուեցան մեր առաջին պատմիչներու ձեռքով:

Ծագման Պարագաները

Հայ քրիստոնէութեան ծագման պարագաները արտայայտուած են արդէն իսկ մեր եկեղեցւոյ պաշտօնական անունին մէջ: Երբ մեր եկեղեցին կը կոչենք **Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի**, իսկոյն հայ ժողովուրդին պատկանած ըլլալը բնորոշած կ'ըլլանք, եւ անոր առաքելականութիւնը խոստովանած կ'ըլլանք: Մեր եկեղեցին առաքելական է որովհետեւ երկու առաքեալներու՝ Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի ձեռամբ ցանուեցան քրիստոնէութեան նախնագոյն սերմերը Հայաստանի մէջ: Ճիշդ է որ գրաւոր հաստատ ապացոյց մը չկայ որ ժամանակակից ըլլայ սոյն կրկնակի քարոզութեանց, եւ սակայն աւանդութեամբ ստացուած են հնագոյն միւս եկեղեցիներու ծագման պարագաները եւս, քանի որ մեր պարագային գոնէ գրաւոր միջոցներ կը պակսէին: Նաեւ նոր կրօնքը սկսաւ տարածուիլ քաղաքական շարունակական հալածանքներու ներքեւ երկրորդ եւ երրորդ դարերուն հաւասարապէս Հռոմէական կայսրութենէն ներս եւ անկէ դուրս:

Հայոց պարագային սրբացուցած ենք երկու վայրեր, ուր պահպանուած կը նկատուին մեր երկու նահատակ առաքեալներու տեղերը՝ Արտազ (Սուրբ Թադէոսի), եւ Աղբակ (Սուրբ Բարթողիմէոսի): Մեր եկեղեցւոյ ուղիղ առաքելականութիւնը երկու բան կը հաստատէ: Նախ, թէ ան նախնագոյն եւ ամենէն հարազատ եկեղեցիներէն մին եղած է, եւ ապա, թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին իրապէս հաստատուած է որպէս անկախ եկեղեցի յատկապէս եւ բնորոշ կերպով հայ ժողովուրդին համար ի Հայաստան աշխարհ:

Առաքելական քարոզութեանց վերջաւորութեան, հակառակ բազմիցս կրկնուած հալածանքներու հայոց Սանատրուկ թագաւորի (75-110 թ.), Խոսրով Բ

Թագաւորի (230 թ.), եւ Տրդատ Գ Թագաւորի (287 թ) կողմէ, քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս պետական կրօնքի վերածուեցաւ 301 թուականին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Պարթեւ Հայրապետի (վրձ. 325 թուին) քարոզութեամբն ու Տրդատ Գ Արշակունի հայոց Թագաւորի (մեռած 330 թուականին) Գրիգորի ձեռամբ բժշկութեամբն ու մկրտութեամբը, հանդերձ արքայական ընտանեօք: Անշուշտ որ նման ժողովրդային եւ քաղաքական դրութեան մը ամբողջական դարձը պետականօրէն դէպի քրիստոնէութիւն յանկարծակի կատարուած դէպք մը չեղաւ, այլ շարայար դէպքերու եզրակացութիւնն ու վերջնական արդիւնքը միայն, նախորդող շրջանի առաքելական քարոզութեանց:

Քաղաքական Պարագաները

Վերելի ընդհանրացումներէն պահ մը հեռանալով հարկ է այժմ որոշ մանրամասնութեամբ քննարկել հայոց պատմութեան այս մեծագոյն անկիւնադարձին քրիստոնէութեան ծագման ներքին ծալքերը: Նկատի առնուելու են, օրինակի համար, ժամանակաշրջաններու բաժանումը, քաղաքական տուեալներն ու պայմանները, գոյութիւն ունեցող օտար եւ հայ աղբիւրները, որոնք բոլորը միասնաբար լոյս կրնան սփռել հայ քրիստոնէութեան ծագման խնդրոյն վրայ:

Ժամանակագրութեան տեսակէտէն զատորոշելու ենք առաջին երեք դարերը, որոնք առաքելական քարոզչութեան դարերն են, յաջորդող 150 տարիներէն, այսինքն մինչեւ 301 թուականը, եւ անկէ ետքն ալ մինչեւ 450 թուականը, որու ընթացքին թէ՛ քրիստոնէութիւնը պետականացաւ Հայաստանի մէջ, եւ թէ՛ գիրն ու գրականութիւնը ստեղծուեցան մեր ազգին համար, առաջին հերթին Աստուածաշունչ Մատեանը հայերէնի թարգմանուելով Ե դարու երկրորդ կիսուն:

Քաղաքական դէպքերը նկատի ունենալով կրնանք ապահով կերպով տեսնել որ Ա. դարէն մինչեւ 428 թուականը, Հայաստանի վրայ իշխեցին Հայ Արշակունիներ: Հռանդեայի 63 (Յ.Բ.) թուի դաշնագրով ընդմէջ Հռոմի եւ Պարթեւաստանի, համաձայնութիւն

գոյացաւ որ Պարթեւներու թագաւորին եղբայրը Հայաստանի վրայ իշխէ որպէս ենթակայ Հռոմի կայսրին: Ասոր վրայ ուրեմն, 66 թուականին Հայաստանի առաջին Արշակունի թագաւորը՝ Տրդատ Ա. (63-75 թ.) դէպի Հռոմ ճամբորդեց թագ ստանալու համար Ներոն կայսրէն ու վերադառնալու Հայաստան որպէս թագաւոր:

Տրդատ Ա. վերականգնեց Հայաստանի թագաւորութիւնը եւ վերստին կառոյց հին Արտաշատ մայրաքաղաքը, որ քանդուած էր հռոմայեցի զօրավար Կորբուղոնի ձեռքով Քրիստոսէ ետք 59 թուին: Տրդատի յաջորդ Սանատրուկ թագաւոր (75-110 թ.) իր կարգին կառոյց արքայանիստ քաղաք մը եւս Մծուրք անունով, Եփրատ-Արածանիի եզրին, պարսպապատեց զայն, եւ իր արձանն ալ հոն կանգնեցուց: Այդ մասին կը կարդանք Փաւստոս Բիւզանդի Պատմութիւն Յայոց երկին մէջ: Արտաշատ կործանեցաւ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր Պրիսկոս զօրավարի ձեռքով 163 թուականին, եւ անոր փոխարէն Վաղարշապատ (Էջմիածին) քաղաքը կառուցուեցաւ Սանատրուկ թագաւորի որդի Վաղարշի (117-140 թ.) կողմէ որ հայոց թագաւորն էր:

Մեր նիւթին առնչակից ըլլալով, մեզի համար կարեւոր է գիտնալ որ Հայաստանի վերոյիշեալ երեք մայրաքաղաքները միջազգային յարաբերութեանց եւ առեւտուրի կարեւոր կեդրոններ ըլլալով Ասորիքի եւ Հայաստանի միջեւ, կարելի դարձուցին քրիստոնէութեան թափանցումը ի Հայաստան, նոյնիսկ առաքելական շրջանին, ինչպէս նշած է Հայկ Մելքոնեան իր Յայ-Ասորի Յարաբերութիւններ կարեւոր գիրքին մէջ:

Այս առնչութեամբ Գ դարու սկիզբը քաղաքական երկու կարեւոր դէպքեր պատահեցան, մին Ասորիքի եւ միւսը Պարթեւաստանի մէջ, որոնք ուղղակի կապ ունեցան քրիստոնէութեան դէպի Հայաստան ներթափանցման հետ: Ասորիքի, ծանօթ նաեւ որպէս Օսորյենէ-Եդեսիա, վերջին թագաւորը Աբգար Թ (197-216 թ.), իր արքայանիստ քաղաքին Եդեսիոյ մէջ (Ուրֆա) գերի կ'իյնար Անտոնիոս Կարակալա կայսեր ձեռքը 216 թուին, եւ իր թագաւորութիւնը իսկոյն

վերջ կը գտնէր: Ասորի պատմագէտներ հաստատած են որ Աբգար Թ Եղեսիոյ ծանօթ առաջին քրիստոնեայ թագաւորը եղած էր, ուր նոյնիսկ եկեղեցի մը գոյութիւն ունեցած էր եւ սակայն կործանած՝ ջրհեղեղի մը պատճառաւ 201 թուականին: Քիչ ետքը Պարթեւներու թագաւորութիւնը կը տապալէր եւ Սասանեաններ կը տիրէին Պարսկաստանի 226 թուականին:

Յոռմ, Ասորիք եւ Հայաստան

Այս երկու ղէպերը, պատահած Հայաստանի անմիջական դրացի պետութեանց մէջ, կը յիշեցնեն մեզի թէ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան կապ ունեցած է թէ՛ առաջին Լուսաւորիչներու Սրբոցն Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի քարոզութեանց, եւ թէ՛ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կատարած հիմնական գործին հետ: Առաքեալները նախ յարաբերութեան մէջ մտած են Աբգար թագաւորներու երկրին՝ Ասորիքի հետ, ուրկէ ապա անցած են Հայաստան: Նաեւ, Սասանեան պետութեան հիմնադիր Արտաշիրի դրդումով, Ս. Գրիգորի հայրը՝ Անակ, սպաննած է հայոց Խոսրով Բ թագաւորը, ղէպը մը որ հրաշքի ճամբով ուղղութիւն պիտի տար քրիստոնէութեան պաշտօնական կրօնք դառնալուն Հայաստանի մէջ, Խոսրովի որդի՝ Տրդատ Գ թագաւորի ձեռքով 301 թուականին:

Ագաթանգեղոս հայ պատմիչը մանրամասնօրէն կը խօսի վերջին այս ղէպերու մասին, սկսելով Խոսրով Բ թագաւորի սպանութենէն, որուն մօտաւոր թուականն է 240, պատմելով Գրիգորի եւ Տրդատի յարաբերութեանց մասին իրենց մանկութենէն մինչեւ չափահասութիւն, եւ վերջապէս Գրիգորի քրիստոնեայ եղած ըլլալը յայտնուելով, Տրդատ չարչարանքներու կենթարկէր զինք, մինչեւ որ թագաւորը ինք կը ստիպուէր լսելու Գրիգորի ձայնը եւ կ'ընդունէր անոր բժշկութիւնը, եւ ի վերջոյ քրիստոնէութիւնը կը հռչակէր որպէս պետական կրօնք Հայաստանի մէջ, մեր երկիրը դարձնելով նախավկան քրիստոնեայ աշխարհին:

Հարկ է յիշել այստեղ որ Հոռմ քրիստոնէութիւնը որպէս թոյլատրեալ կրօնք ընդունեց կայսրութեան սահ-

մաններէն ներս 313 թուականին միայն, Լիկիանոս կայսեր (312-324 թ.) Միլանի հրովարտակով, բան մը որ չէր նշանակեր կրօնքին պաշտօնական հռչակումը, ինչպէս տեղի ունեցած էր Հայաստանի մէջ 301 թուին: Տարբերութիւնը նկատելի է եւ յատկանշական երկուքին միջեւ:

Մինչեւ 313 թուական Կայսրութեան մէջ անընդհատ հալածանք կար քրիստոնէութեան դէմ, հակառակ գոյութիւն ունեցող Առաքելական Հայրերու քրիստոնէական ջատագովական քարոզչութեանց եւ գրակալութեան: Այդ հալածանքները արձագանգ գտան Հայաստանի մէջ, կարեւոր կէտ մը որ կը հաստատէ քրիստոնէութեան տարածման իրողութիւնը մեր երկրին մէջ երկրորդ եւ երրորդ դարերուն: Սուրբ Ակակիոս եւ իր տասը հազար հետեւորդները, կը հաստատէ լատին մարտիրոսագրութիւնը, նահատակւեցան նոր կրօնքի սիրոյն Արարատ լեռան մերձակայքը՝ Ատրիանոս կայսեր օրով մօտ 117 թուականին:

Աւելին, յոյն քրիստոնեայ առաջին պատմաբանը՝ Եւսեբիոս Կեսարացի, իր ծանօթ եւ գերազանց Եկեղեցական Պատմութիւն հատորին մէջ կը յիշատակէ Մաքսիմիանոս կայսեր (305-313 թ.) մղած պատերազմը հայոց դէմ «իրենց քրիստոնէական կրօնքին վերագրած բարձր արժէքին համար՝ որպէս պաշտամունք հանդէպ աստուածութեան»: Նաեւ Դիոկղետիանոս կայսր հալածեց խումբ մը կոյսեր որոնք փախան Հռոմէն եւ ապաստան գտան Վաղարշապատ, հայոց Տրդատ Գ թագաւորի մօտ, ուր սակայն նահատակուեցան կայսերական հրահանգով: Ասոնց մէջ կը գտնուէին առաջին հայ սրբուհիները՝ Գայեանէ եւ Հռիփսիմէ:

Սասանեան Պարսկաստանի առաջին գործը եղաւ Մազդեզական կրօնքը -կրակի պաշտամունքը- պարտադիր կրօնք հռչակել 226-էն սկսեալ, որուն սակայն հակազդեցին քրիստոնէական ներքին շարժումներ, ինչպէս Գնոստիկեան եւ Մանիքեական աղանդները, որոնք փիլիսոփայութիւններ էին քան թէ հարազատ կրօնք, առաջինը խառնուրդ մը քրիստոնէական

հաւատալիքներու, իսկ երկրորդը՝ Իրանական եւ Քրիստոնէական գաղափարներու խառնուրդ մը:

Գնոստիկեան աղանդը շուտով տարածուեցաւ դէպի Ասորիք եւ Հայաստան, քանի որ պատմութիւնը կը ճանչնայ Բարդաժան Ասորի անունով քարոզիչ մը որ, ըստ հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացիի, այցելած է նաեւ Հայաստան 216 թուականին, հոն եւս քարոզելու համար իր աղանդը: Խորենացի կ'ըսէ թէ Բարդաժան Հայաստանի Դարանաղեաց գաւառի Անի բերդաքաղաքը եկաւ, ուր հայոց հին պատմութեան գիրք մը գտնելով գայն ասորերէնի վերածեց, որ յետոյ յունարէնի թարգմանուած է եւ Խորենացիին ծառայած է որպէս աղբիւր հայոց պատմութեան: Բարդաժանի Հայաստան գալը քրիստոնէութեան նախնական քարոզութեան նպատակով կը հաստատէ հայ-ասորի յարաբերութիւնները եւ անոնց վրայ հիմնուած առաքելական քարոզութեանց աւանդութիւնը:

Առաջին Լուսաւորիչները՝ Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս Առաքեալներ

Ճիշդ այս վերջին կէտն է որ այժմ պիտի քննարկենք: Սուրբ Թադէոս առաքեալի քարոզութիւնը Հայաստան անմիջապէս աղերս ունի նոյն առաքեալի Եղեսիա կատարած առաքելութեան հետ, ըլլալով վերջնոյս շարունակութիւնը: Ասորի աւանդութեան մը համաձայն թղթակցութիւն մը տեղի ունեցած է Յիսուսի եւ Եղեսիոյ թագաւոր Աբգար Ե-ի միջեւ որ թագաւորեց ՆՔ 4 - ՔՆ 50 թուականներու միջեւ որոնց նամակները յետագային ամփոփուեցան **Վարդապետութիւն Աղղէի** ասորերէն բնագրի մը մէջ: Նոյն նամակները արտագրած են Եւսեբիոս Կեսարացի եւ Մովսէս Խորենացի: Եւսեբիոս, որ իր յայտնի **Եկեղեցական Պատմութիւնը** գրեց 325 թուին, կ'աւելցնէ որ մեր Տիրոջ Համբարձումէն ետք «Յուզա Թովմաս զրկեց Թադէոս (Ադդէ), եօթանասուներկուքէն մին, որ բժշկեց թագաւորը եւ քարոզեց իր ժողովուրդին»: Հայկական աւանդութիւնը շարունակութիւնն է ասորական աւանդութեան, որուն բնագիրը՝ **Վարդապետութիւն**

Աղդէի անունին տակ մեր հայ թարգմանիչները հայերէնի վերածեցին հինգերորդ դարուն, ուր աւելցուցին հայկական աւանդութեան բաժինը թէ թաղէոս չմեռաւ Եդեսիոյ մէջ, այլ շարունակեց իր առաքելութեան ճամբան դէպի «Արեւելք եւ քարոզեց Քրիստոսի Աւետարանը. Լաբուբնիա Նամակ Արգարի, Վենետիկ 1868: Մովսէս Խորենացի իր տեղեկութիւնը սոյն հայերէն բնագրէն ստացած է, եւ Փաւստոս Բիւզանդ, մեր առաջին հայ պատմիչներէն, ինքն է որ կը գրէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ի Հայաստան հաստատած Աթոռի մասին, զայն կոչելով «Աթոռ Թաղէոսի», Փաւստոս Բիւզանդ Պատմութիւն Յայոց. Խորենացի զայն կը կրկնէ ըսելով որ «յետագային Ս. Գրիգոր կատարեց Թաղէոսի մնացած անաւարտ գործը»:

Երկու հայ պատմիչները՝ Խորենացի եւ Բիւզանդ կը հաւաստեն թէ Ս. Թաղէոս նահատակուեցաւ հայոց Սանատրուկ թագաւորի հրամանով եւ ցոյց կուտան Արտազի Աթոռը որպէս սրբավայր գերեզմանը Թաղէոսի: Արտազի Աթոռը պահած է իր առաքելական յաջորդականութիւնը, որուն հսկած են իրենց անուններով ծանօթ եօթը եպիսկոպոսներ յաջորդաբար մինչեւ Բ դարու վերջը: Արտազի աթոռի առաքելական սոյն յաջորդականութիւնը ստուգուած է յիշեալ եօթը եպիսկոպոսներու յաջորդներէն մէկուն անունովը Մհրուժան եպիսկոպոսի, որուն մասին կը խօսի Եւսեբիոս Կեսարացի յոյն պատմաբանը: Վերջինս կը մէջբերէ նամակ մը «Վասն Ապաշխարութեան» վերնագրով, որ գրուած է 254 թուականին Աղեքսանդրիոյ Իրոնիսիոս պատրիարքի կողմէ եւ ուղղուած Հայաստանի Մովսէս նահանգի Մհրուժան եպիսկոպոսին, Եւսեբիոս Կեսարացի Եկեղեցական Պատմութիւն, Գլուխ 6-րդ: Կարեւորութեամբ նկատելի է այստեղ Մհրուժանի պաշտօնական դիրքն ու հայոց եկեղեցական Աթոռի Հայաստանի Մովսէս նահանգին մէջ ըլլալը այս անգամ հաստատուած Աղեքսանդրիոյ երրորդ դարու յոյն պատրիարքի մը կողմէ: Իսկ հայ մարտիրոսագրութիւնը իր կարգին կը յիշատակէ հայ նահատակներ, ինչպէս Սանդուխտ կոյս՝ Սանատրուկ թագաւորի զուտորը, նաեւ Զարմանդուխտ, Սամուէլ եւ

Իսրայել սատրապները, եւ այլ հազարներ, որոնք նահատակուած են Ս. Թադէոսի քարոզութեան առեւն:

Հայ քրիստոնէութեան ծագումին հետ կապ ունի նաեւ Բարթոլղիմէոս առաքեալի քարոզութիւնը: Ան Յիսուսի տասներկու աշակերտներէն մին էր որ Հայաստան գալով անցաւ Գողթն, Հեր եւ Չարեւանդ գաւառներէն, նոյն Սանատրուկ հայոց թագաւորի օրով: Բարթոլղիմէոս եւս նահատակուեցաւ Մեծ Հայքի Ուրբանուպոլիս քաղաքին մէջ, եւ կամ Խորենացիի յիշած Արեւբանոսի մէջ: Աղբակը Հայաստանի հարաւարեւելքը ցոյց կը տրուի որպէս Առաքեալի նահատակման վայրը: Գոնէ երկու նահատակներ, ի շարս այլ բազմաց, անունով ծանօթ են՝ Ոգուհի արքայաքոյր եւ Տերենտիոս զօրավար, որոնք հետեւեցան Բարթոլղիմէոսի: Բարթոլղիմէոս առաքեալին յաջորդականութիւնն ալ նուիրագործուած է իր ձեռնասունին՝ Կոմսիի եւ անոր յաջորդող ութ եպիսկոպոսներով, որոնք Սիւնիքի մէջ նստած են ու հիմնած Հայաստանի երկրորդ աթոռը Արտազի կողքին: Այդ երկու աթոռներու եօթ եւ ապա ութ եպիսկոպոսներու յաջորդական գոյութիւնը Հայաստանի մէջ քրիստոնէական շարժումը կը հասցնեն մինչեւ Գ դարու առաջին քառորդը՝ 225 թուականը:

Այս բոլոր տուեալները կ'ապացուցանեն որ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան անպաշտօն եւ քօղարկուած գոյութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն առաջ անառարկելի եղած է, նկատի առած երկու առաքեալներու Եդեսիոյ վրայով Հայաստան գալու զրոյցը, Հայաստանի Մեհրուժան եպիսկոպոսի պատմական անձ մը ըլլալը, նահատակներու յանուանէ յիշատակութիւնը, որոնք բոլորը հիմը կազմեցին աւելի զօրաւոր շարժումի մը որ ծանօթ է որպէս Պետական Դարձը հայոց Ս. Գրիգորի եւ Տրդատ Գ թագաւորի ձեռամբ:

Հայաստանի քրիստոնէութեան Դարձը

301 թուականը կանխող քաղաքական կարեւոր դէպքն էր Պարսից եւ Հռովմայեցոց պատերազմը

Հայաստանի տիրապետելու միտքով, որ յանգեցաւ 298 թուի դաշնագրութեան ընդմէջ Դիոկղետիանոս կայսեր եւ պարսից Ներսէս արքայի: Հայաստան, համաձայն կնքուած դաշինքին, ենթակայ մնաց Հռոմի: Սպաննուած Խոսրով Բ հայոց թագաւորի որդին՝ Տրդատ Գ հայոց գահին տիրացաւ 287 թուին նոյն Դիոկղետիանոս կայսեր հաւանութեամբ եւ կեդրոնական ղէմքը հանդիսացաւ Ս. Գրիգորի հետ հայոց ղէպի քրիստոնէութիւն դարձին մէջ: Մեր Ագաթանգեղոս պատմիչն է միակը որ մանրամասնութեամբ կը գրէ ճիշդ հարիւր տարուան, 226-էն մինչեւ 325 թուականի պատմութիւնը, նախընթացն ու հետեւանքը այս մեծագոյն ղէպքին՝ Հայոց Դարձին:

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը մեզի կուտայ ծանօթ մանրամասնութիւններ թէ ինչպէս Խոսրով Բ հայոց թագաւորի սպաննիչ Անակի մանկիկը՝ Գրիգոր, եւ Խոսրովի մանկիկը՝ Տրդատ կազատէին տոհմական կռիւներէն ու կը դաստիարակուէին, առաջինը Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքին մէջ, ուր ան քրիստոնեայ կը դառնար, իսկ երկրորդը՝ Պարսկաստանի մէջ, ուր կը կրթուէր որպէս ապագայ Արշակունի թագաւորը հայոց: Գրիգորի ամուսնութիւնը Մարիամի հետ տեղի կ'ունենար մերձաւորաբար 261 թուականին, եւ իրենց երկու որդիներուն՝ Վրթանէսի եւ Արիստակէսի ծնունդէն ետք, կը բաժնուէին իրարմէ 267 թուին, ինչպէս կը պատմագրէ Մովսէս Խորենացի իր երկի երկրորդ գլուխին մէջ:

Ագաթանգեղոս կը հաղորդէ նաեւ որ Գրիգոր Հայաստան կը մեկնէր 285 թուականին եւ արքունիքին մէջ ծառայութեան կը մտնէր Տրդատ թագաւորի հրամանով: Իսկոյն երկուքին միջեւ հակառակութիւն կը ծագէր, յայտնի ըլլալով Գրիգորի քրիստոնեայ ըլլալը: Գրիգոր անտանելի չարչարանքներու կ'ենթարկուէր թագաւորին կողմէ, եւ ի վերջոյ Արտաշատի Խոր Վիրապին մէջ կը բանտարկուէր: Հոն մեռած կը կարծուէր, եւ սակայն 13 տարիներ ետք ողջ կը գտնուէր ու կը բժշկէր հիւանդ Տրդատ թագաւորը, պատճառ դառնալով անոր եւս քրիստոնեայ մկրտուելուն: Այս

ձեռով կարելի կը դառնար նաեւ Հայաստանը դարձի բերել դէպի քրիստոնէութիւն:

Գրիգոր Լուսաւորիչ Կաթողիկոս Էջմիածին՝ Մայր Տաճար Յայոց

Յաջորդ կարեւոր դիպուածը երկու երես ունէր: Նախ՝ Լուսաւորչի տեսիլքով հիմնադրուած Հայոց Մայր Եկեղեցին՝ էջմիածին, Վաղարշապատ մայրաքաղաքին մէջ, եւ երկրորդ՝ Գրիգորի եպիսկոպոս ձեռնադրուելը Կեսարիոյ մէջ ուր նախապէս սնած էր որպէս քրիստոնեայ: Ազաթանգեղոս գեղահիւս կերպով եւ հիանալի մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ Սուրբ Գրիգորի տեսիլքը որ հրաշապատում պատկերացումն է Հայոց Մայր Եկեղեցւոյ հիմնադրութեան: Տեսիլքին տուն տուն դէպքը Միածին Որդիին էջքն է ի Յայաստան որ իր կարգին, աւելի ուշ անունը դարձաւ Մայր Տաճարին ու Մայր Աթոռին, դառնալով կեդրոնը հոգեւոր վերին իշխանութեան:

Մինչեւ հոս Գրիգոր տակաւին աշխարհական քարոզիչն էր Հայաստանի: Թագաւորն ու արքունիքը, արդէն քրիստոնէութիւնը որպէս առաջինը պետական կրօն յայտարարած, անհրաժեշտ գտան որ Գրիգոր երթար եւ մերձաւորագոյն եպիսկոպոսէ մը քահանայական եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանար, ու Հայաստան վերադառնալով կազմակերպէր Հայոց Եկեղեցին առաքելական լրիւ իշխանութեամբ: Գրիգոր հանդիսաւորապէս Կեսարիա երթալով Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսի ձեռքով եւ ի ներկայութեան այլ եպիսկոպոսներու կը ձեռնադրուէր որպէս առաջին եպիսկոպոսը Մեծ Հայքի: Ազաթանգեղոս իր Պատմութեան մէջ պահած է պատճէնները այն նամակներուն որոնք փոխանակուած էին Տրդատ Թագաւորի եւ Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսի միջեւ ի մասին Գրիգորի ձեռնադրութեան: Վերադարձին Գրիգոր կը մկրտէր Տրդատն ու Աշխէն թագուհին, Խոսրովիդուխտ իշխանուհին, եւ «աւելի քան չորս միլիոն ժողովուրդ» Եփրատ գետին եզերքը:

Գրիգոր իսկոյն կը ճանչցուի որպէս «Կաթողիկոս» թէ՛ Ագաթանգեղոսի եւ թէ՛ Փաւստոս Բիւզանդի կողմէ որոնք կը խօսին Գրիգորի մասին որպէս «առաջին կաթողիկոս Մեծ Հայքի» (Ագաթանգեղոս ԺԴ., Փաւստոս Գ. գլ. 10): Քսանհինգ տարի շարունակ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը գործէ անդադրում, կը կազմէ թեմեր, կը կազմաւորէ ծէսն ու ծիսակատարութիւնը, կը գրէ ձառեր ու Քարոզներ, կը շարադրէ դաւանանքի յատուկ կէտեր, եւ 325 թուականին գործէ քաշուելով իր կրտսեր որդին՝ Արիստակէս (325-333 թ.) կը յաջորդէ իրեն որպէս կաթողիկոս հայոց: Արիստակէսի կը յաջորդէ իր երէց եւ ամուսնացեալ եղբայրը՝ Վրթանէս 333-341 թուականներուն: 325 թուի Նիկիոյ Ա. Տիեզերական Ժողովին Հայ Եկեղեցին կը ներկայացնէ Արիստակէս Հայրապետ, որուն անունը կ'երեւի ներկաներու ցանկին մէջ: Վերադարձին՝ Արիստակէս իր հետ Հայաստան կը բերէր Նիկիոյ Ժողովի կանոններն ու որոշումները, որոնց վրայ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը կատարէր յաւելումներն ու հաստատումները:

Այս բոլորով մէկտեղ հարկ է նշել որ հայոց քրիստոնէութեան դարձի գլխաւոր պատմիչը՝ Ագաթանգեղոս, չի տար որոշ թուականներ եւ տրամաբանական ժամանակագրութիւն մը: Այսուհանդերձ, կասկած չկայ որ Մեծ Դարձին հետ կապ ունեցող բոլոր անձնաւորութիւնները պատմական անձինք են եւ ունին իրենց գործունէութեան թուականն ու աշխարհագրական սահմանը: Այսպէս, Տրդատ Գ թագաւորի անմիջական հովանաւորն է Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսրը (284-305 թ.), որուն հաւանութեամբը Տրդատ Գ.ի թագաւորութիւնը կը հաստատուէր Հայաստանի մէջ: Նաեւ, Տրդատի հայոց թագաւոր ըլլալը կը հաստատուէր երկու վիմական արձանագրութիւններով, մին գտնուած 1899 թուին, եւ միւսը՝ 1945 թուին, առաջինը Մայաֆարկին (Տիգրանակերտ) քաղաքի պարիսպին վրայ, եւ երկրորդը՝ Գառնիի հեթանոսական տաճարի պատին վրայ, որուն մասին Մովսէս Խորենացի ունի ճշգրիտ ծանօթութիւն. (Յակոբ Մանանդեան, Զննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Բ. ա. մաս (1957) էջ 120, 132. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց Բ.

գլ. 90: Գրիգոր Լուսաւորիչ նոյնպէս անմիջական կապ ունեցած էր Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս Ա. քրեպիսկոպոսին հետ, որմէ իսկ ձեռնադրուեցաւ: Ղեւոնդիոս պատմական անձ մըն է, որովհետեւ ան ներկաներէն մին եղած է Նիկիոյ Ա. Տիեզերական Ժողովին, եւ իր անունը արձանագրուած է որպէս մասնակից:

Երկու օտար պատմիչներու վկայութիւնները եւս անհրաժեշտ կը նկատեմ հոս արձանագրել որպէս եզրակացութիւն, ցոյց տալու համար թէ քրիստոնէութիւնը տիրական կրօնքը դարձած էր Հայաստանի 310 թուականէն առաջ եւ ոչ թէ ետքը: Անոնցմէ առաջինն է դէպքերու ժամանակակից Դ դարու Եւսեբիոս Կեսարացին որ հետեւեալը կ'ըսէ հայոց մասին, նշելով յատկապէս կայսեր յայտարարած պատերազմը հայոց դէմ 311 թուականին, հայոց քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալուն համար: Քրիստոնեայ պատմիչը Եւսեբիոս կ'ըսէ.

«Բացի այդ, բնակալ կայսեր (Մաքսիմիանոս Ղայեայի) ձեռքով պատերազմ յայտարարուեցաւ հայերու դէմ, որոնք սկիզբէն բարեկամ էին ու դաշնակից հռոմայեցիներուն: Բայց որովհետեւ (հայերը) քրիստոնեայ էին եւ եռանդով ու բարեպաշտութեամբ Աստուծոյ կ'երկրպագէին, այս աստուածատեացը փորձեց անոնց ստիպել որ անոնք զոհաբերութիւն մատուցանեն կուռքերուն: Ուստի իրենց բարեկամ եւ դաշնակից ճանչցուածները (հայերը) վերածեց թշնամիի եւ մարտնչողի: Ինքն իսկ հայերու դէմ մղած այդ պատերազմի ընթացքին ջախջախուեցաւ իր բանակին հետ»:

Եկեղեցական Պատմութիւն Թ. գլ 8

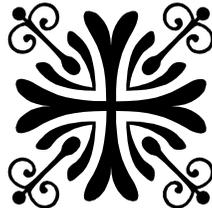
Երկրորդ պատմիչն է Ե դարու քրիստոնեայ եկեղեցւոյ պատմիչ Սոզոմենոս, որ կը յիշէ Տրդատ Թագաւորը որպէս պաշտպան քրիստոնէութեան, կ'աւելցընէ ըսելով.

«Ես տեղեկացայ որ հայերը քրիստոնէութիւնը ընդունած են աւելի առաջ քան վրացիներն ու ուրիշներ: Կ'ըսեն որ Տրդատը որ այս ժողովուրդի առաջնորդն էր, աստուածանշան հրաշքի մը պատճառով որ պատահեցաւ իր տանը մէջ, իսկոյն ինքը դարձեր է քրիստոնեայ ու նաեւ

հրամայեր է որ քարոզութեան միջոցով այդ կրօնը ընդունին բոլոր իր հպատակները»:

Եկեղեցական Պատմութիւն Բ. գլ 8

Այս երկու մէջբերումները անփոխարինելի են եւ շատ կարեւոր: Անոնք կը հաստատեն օտարներու բերնով եւ գրեթէ ժամանակակից ճշգրտութեամբ թէ հայերը քրիստոնեայ դարձած էին պետականօրէն, թագաւորով եւ ժողովուրդով, չորրորդ դարու առաջին տարիներուն: Համաձայն պատմագէտ Յակոբ Մանանդեանի, վրացիք քրիստոնեայ եղան 337 թուականին: Մովսէս Խորենացի իր կարգին կը հաստատէ որ Գրիգոր Լուսաւորիչ «գրաւեց Ս. Թաղէոս առաքեալի աթոռը Տրդատ թագաւորի գահակալութեան 17-րդ տարին», որ է 303 թուականը: Խորենացիի հաշիւը ճիշդ է, քանի որ Տրդատ Գ թագաւորի գահակալութեան թուականը ծանօթ է որպէս 287, որուն 17-րդ տարին կ'ըլլայ 303 թիւը:

Tradition in the Armenian Church

Analysis of the roles of dogma and of doctrine in the Armenian Apostolic Church, including the historical gains and losses that have accrued to the church and the people from clinging to tradition.

Tradition in the Armenian Church has raised some confusing problems, complicated and controversial to say the least. It needs special treatment with clear distinction of many factors such as the various definitions of the term **tradition**, the priority given to certain traditions proven as essential, and finally, the secondary traditions, the clinging to which may not may not be deemed altogether meaningful and acceptable in this time and age. Let us admit that primarily "tradition" in general and particularly for the Armenian Church is equivalent to "received" material both historic and religious, which have reached us by way of oral transmission in the absence of written documents. This creates the basic problem of evidence whether we should abandon the "hearsay" tradition as against the "documented" information.

One is justified to admit that the Armenian Church is a "traditional" church. This is a general statement that certainly needs proper definition. One is bound to start with an investigation of the different definitions of the term, and then to try to apply each to the Armenian Church historically, doctrinally, and ecclesiastically. To be sure, the national character of the Armenian Church, from the point of view of her origin, existence and persistence, is to be born in mind constantly as a touchstone, as a standard, and as a point of departure. The identification of the Armenian Church is her nationality, not to be confused for sure with "nationalism."

This historic precondition sometimes simplifies our inquiry and sometimes complicates it more, depending on how one is looking at the issue and through what perspectives. We have no choice but to constantly refer to this parallel development: **traditional** and **nationalistic**, since these two patterns have been both constitutional and the governing dimensions for the historicity, and therefore for the real existence of the Armenian Church. I suggest the following two justifiable reasons for the establishment of such precondition.

- a. The Armenian Church being essentially and purely a religious institution, has also become by virtue of her existence the propagator of the Christian faith **to** the Armenian people, **in** the land of Armenia, **through** the Armenian language and **for** the salvation of the Armenians primarily. This is exactly what **Hayastanyayts Yegeghetsi** (the Church of the Armenians) means. While there is not the remotest danger of alienating the Armenian Church from the Holy Bible, and the One, Holy, Catholic, and Apostolic Church of Christ as recited in the Nicene Creed, there is by necessity and as a matter of course, her national identity which has made that church both historical and authentic. Any valid argumentation raised by historians need equally the support of the history and the tradition of a given institution, of the Armenian Church in this case, in their attempt to secure the bases of her existence and persistence.
- b. In order for the tradition to be a valid one in terms of today's standards, it should prove to be meaningful and essential, logical and pragmatic, rather than pleasant and expedient, and by all means founded on the Holy Scriptures. If we try to examine the history of the Armenian Church

in the past, we shall see that both her existence and service were mutually exclusive. She persisted because of the continuous response of her people to the various needs in faith, culture, and education. All three, faith, culture, and education have subscribed to the meaningfulness and to the essentiality of certain traditions as indispensable elements and factors within the constitution of the Armenian Church. Consequently, the historicity and the authenticity of our church compel us seriously to distinguish the essential traditions that carry the weight of normative investigation, from those which are out-dated and irrelevant.

It is my plan at this point to consider the following three main issues in an attempt of reconciling the Armenian Church to her *bona fide* traditions.

- a. The traditions of dogma and doctrine, their meaningful contribution to the validity of the foundations of the Armenian Church.
- b. The scrutiny and critical examination of national traditions of the Armenian Church relative to the Canon Law. Their value as vehicles for carrying on the existence and the efficiency of our church. The use of language and symbolism in Liturgy and devotion, as well as the state of celibacy.
- c. The *national* versus the *traditional* in the life situation of the Armenian Church, always I accord with the Holy Scriptures. Where are we to look for priorities? Is it in the "establishment" or in the ever changing "membership" of the Armenian Church? Let us examine each of these three issues.

The Tradition of Dogma and Doctrine

The deposit of the church includes the realities that are present in her historic life. Those realities are the apostolic ministry, the sacramental liturgy, the indwelling of the Holy Spirit, and the fellowship of the Saints. The church is then the instrument by which Christianity gets involved in the affairs of the world.

Naturally, the ultimate source of Christianity is found in the Person, works and words of Jesus Christ. Christian doctrine therefore becomes the teaching of the established church from the end of the first century on. This at once raises the question of the media by which the original revelation was preserved and handed down in the church. This simply meant to establish criteria by which the church judged doctrines to be either sound or erroneous, orthodox or heretic.

When asked where the authentic faith was to be found, the answer was clear and unequivocal: in a general way it was contained in the church's tradition of teaching, and more concretely in the Holy Scriptures. "Tradition" in its essence should therefore mean the continuous stream of explanation and elucidation of the primitive faith, illustrating the way in which Christianity has been present and understood in the past. It is therefore loaded with necessary and sufficient doctrines and dogma, accumulated by the wisdom of the past.

When I specify "necessary" and "sufficient", I simply refer to those doctrines which defined the divine and human natures of the Person of Jesus Christ, the Holy Trinity, the Incarnation, and the Redemption, as well as the status of St. Mary as the Mother of God, all of which were fully discussed in the first three Ecumenical Councils of the early church. "Tradition" at this stage should not be touched upon irreverently, but will only require study and understanding, since the foundations of dogma and doctrine

in the Armenian Church come from the depth of Christianity prior to the Council of Chalcedon in 451 AD, where those traditions are confirmed as the necessary and sufficient doctrinal creeds of the One, Holy, Catholic and Apostolic Church. Not only there is no harm in keeping them intact, but they more so guarantee the genuineness of our church in modern times, if “genuineness” continues to be a relevant term in this day and age.

We tried so far to separate the doctrinal traditions from the later hierarchic-administrative and the symbolic-nationalistic traditions, thus establishing the requirement of clinging to the doctrine and dogma of our church as they had been composed by the Church Fathers. For the sake of so called reformation if one thinks to eliminate or change one or the other of those fundamental teachings of the church, one should also think that such steps can only alienate her from the fundamental Church of Christ, not contributing to the desired modernization of the Armenian Church to say the least.

Critical Examination and Scrutiny of National Traditions of the Armenian Church

It is rather obvious that in the name of tradition and in the spirit of fidelity and loyalty to their heritage, some Christians are inclined toward conservatism. Tradition in its narrower sense meant simply custom or ideas which grew up imperceptibly and were accepted more or less uncritically. Tradition in this sense needs to have its true value proven by a double standard: a) whether it is in accordance with the principles embodied in divine revelation, and b) whether it can be justified by right reason.

These tests are further conditioned by certain requirements. If it is to transmit the Christian message and reality faithfully, it certainly requires an authentic organ or

agent. Tradition that is living and dynamic must undergo change with the times; otherwise dead traditions simply do not contribute. In other words, if living tradition must maintain its continuity with the past, it should still allow room for some sort of progress. The basic national traditions of the Armenian Church, which I will now consider, are the use of language and symbolism in liturgy and church services, the ceremonial embellishment on festive occasions, and the discipline of celibacy.

Traditions cannot and should not be confused with Canon Law. Whereas the latter is mandatory and is the guarantor of the constitution of the church, the tradition does not have conciliar power always. The hierarchy of the Armenian Church, similar to those of the Roman Catholic and Orthodox churches, is formulated on the church Canon Law, subject to sacramental ordination, to apostolic succession, and to specific definitions formulated by the Ecumenical Councils. Hierarchy and administration in the Armenian Church are free from any sort of national traditions, except for some national colorful customs, non-essential in nature, accrued over the centuries to reveal the originality of the structure of our church, such as vestments, processional services, and above all the Armenian classical language created as a written language during the fifth century, immediately following the translation of the Holy Bible into Armenian.

Under certain circumstances the hierarchy is coupled with the problem of order and discipline. The monastic order and the state of celibacy is to be classified as one of the major stream of non-essential traditions, both chronologically and in matters of salvation, which started practicing at least one century after the first three Ecumenical Councils, the last of which was the Council of Ephesus in 431 AD. In the past neither the administration nor the salvation of mankind were dependent on the tradition of monasticism, or on celibacy, at any time. As

said above, this peculiar disciplinary measure came into existence after the official statements of teaching were reached and the governing of the universal church was framed, completed, and sealed once and for all.

Celibacy was obviously required as an order of discipline for the monastic life which later penetrated also into the life of the Armenian Church. In recent times logically and naturally wherever monasteries ceased to exist, celibacy was found unnecessary and obsolete.

The Armenian Church adopted and lived with the order of celibacy for two reasons: a) to be concurrent with the major branches of the church in matters of discipline and conformity, and b) to be able to administer the many monasteries which flourished as centers of religious education during the Middle Ages. Accordingly, those institutions in Armenia and Western Armenia produced works of highly qualified culture, such as Biblical exegesis, historiography, philosophy, philology, and the art of written manuscripts and miniatures. The intellectual aspect of Armenian Christianity, more than administration and missionary activities, became concentrated among the monastic orders, where celibacy became the standard discipline.

For those who entered into the ministry of the Armenian Church, the option of the married priesthood, which was practiced also by the pontiffs through the end of the 5th century, and celibacy was a very wise option indeed for the past centuries. But where do we stand today when Armenian monasteries have virtually vanished altogether? The restrictions, conditioned by celibacy and imposed upon the married priests not to achieve higher hierarchic ranks, have represented a major impediment for the recruitment of clergy.

The obsolete and the unjustified state of celibacy today is the hard way, the unattractive condition in the life

situation of the Christian church in Western civilization. This is even more felt in the case of the meager Armenian Church. By the same token, the reservation of the hierarchic ranks to the handful celibate priests, whose number is diminishing year after year as against the increasing demand of priests worldwide, is creating the perpetual problem for recruitment of the incoming candidates for married priesthood. In both cases the Armenian Church will face, and is facing indeed, the problem of qualification and impotence.

One possible solution in my mind is this: since we do not have monasteries to warrant permanent and useful state of celibacy, except for Holy Etchmiadzin and Jerusalem, the rule of celibacy and the allowance of the married clergy to attain higher ranks should converge. This will offer the following advantages: a) it will do no harm to the national character of the Armenian Church and to her doctrinal or theological foundations; b) it will definitely encourage the recruitment of clergy in quality and quantity. The cases in the Anglican and Episcopalian churches are evident.

The Language in the Armenian Church

The problem of handling the language used in the Armenian liturgy needs close and proper treatment. From the outset I might say there is no alternative but to keep the language as is. The central problem is for sure the national nature which has proven to be the forceful factor which has contributed to the formation, to the existence, and to the authenticity of the Armenian Church. We certainly realize that languages are only means or media of communication and ways of understanding. Consequently, languages cannot be considered as ends in themselves, but rather assume the function of serving one to understand the performance.

As much as this is undeniably true, the fact still remains that the Armenian Church is the church we know in her wholeness, as we also identify her mainly and exclusively because of her language. The classical Armenian, even though not understood by the laity, is not merely the expressive factor of our church's doctrine and the Lord's message; it is also the backbone of the entire structure of the liturgy -words, music, spirituality- the expression of which in classical Armenian has been unalterable and sealed. On the other hand, one should not underestimate the importance of communication and of intelligent participation in the services. Various translations of different texts have been available for a long time, which can be revised and used for study, along with transliterations that make the worshipper follow the liturgy rather easily.

One important observation should be made here. We are told always that why the Roman Catholic Church and the various Orthodox Churches have adopted the vernacular of each nationality for their respective countries, versus the Latin and the Greek originals, and the Armenian Church has not done the same. The answer is obvious. Whereas they encompass different nationalities, such as the Americans, the Britons, the French, the Spaniards, the Germans and many other nations, the Church of Armenia has but one nationality and one country, where the church came into existence for the people of Armenia and for the Armenians only and for no other nationalities. While the Roman Catholic and Orthodox Churches had no choice but to spread their faith in local nationalities in their local tongues, the Armenian Church had no such option to risk her authenticity and existence, even though Armenians in the Diaspora speak largely local languages and often reject the use of the archaic original language of the church liturgy which is far beyond their understanding.

The above observation, however, will raise the following legitimate question. Which is more essential, the preservation of the archaic language, or the faithful who comprise the church, when those faithful might refrain from attending church because of the lack of communication? The case in the Armenian Church is unique and requires extra effort as one explores the above question set before him. There is the real danger in deteriorating, and eventually shutting the doors of the Armenian Church, if the language of the liturgy and the music is jeopardized. The nature and the characteristic performance will cease, since the original music is definitely shaped on the classical language, not allowing to be adapted by any foreign language. As for the faithful, who certainly need our close attention, should learn the basics of church services through various translations of the texts, commentaries and even transliterations.

For the past one century and a half all Armenians who attended church services in the Armenian churches all over the world did not understand the highly literary classic language of the Divine Liturgy. They hardly knew what was going on, but they never attempted to celebrate the Soorp Badarak in the vernacular, the language they spoke. The arrangement of the language in the Armenian liturgy has always been essential which should be maintained, not worshipped as an idol for sure, but handled with tenderness and understanding, lest we create a deeper vacuum leading to the danger of losing identity, religious culture and heritage.

It is of special importance in this respect the last chapter of Patriarch Malachia Ormanian's standard book, *The Church of Armenia*.

There is no doubt that certain traditions which are secondary in their nature have to be classified as customs or simply as ideas. They are symbolic and ceremonial, unable

to meet the test of being vehicles of divine revelation or of sound reasoning. Exaggerations sometimes lead to distortion and deviation of the expression of the real faith and prayer. Such traditions have to be updated, scrutinized or eliminated.

The length and the performance of church services can be adjusted by logical rearrangements including the excellence of music, but in uniform for sure. Irrelevant passages, prayers, and even services can be abbreviated by re-editing them. Readings of the Holy Scriptures and consistent sermons can be delivered in modern Armenian and in English, and other local languages, with the modern touch of the society we live in. Traditional services, such as the Sunrise Service and the evening services of Lent, the Opening of the Doors, the Washing of the Feet, and the midnight worship of Holy Thursday, could be re-edited and made relevant, understandable and meaningful. The singing of church services can be improved and performed with dignity.

In conclusion let me state that the issue of tradition in the Armenian Church is not altogether as complicated as it sounds. It needs proper approach and requires careful and reasonable handling in each case, with competence of distinguishing the essential and the primary traditions from those which are secondary, less important and even useless. When using the term "traditional", next to the "tradition" itself, we realize that the former carries with it the connotation of the constitutive culture of architecture, music and vestments. This aspect of church tradition offers a great asset in the field of religious art history.

Saints Hripsimeank and Gayaniank

Virgins

(Shrines and Excavations)

Historic Background

The First Virgins who were martyred as a group in Armenia to witness Christ and Christianity at the end of the third century were Gayaneh and Hripsimeh with their 32 companions, according to our first historians Agathangelos and Movses Khorenatsi. Later their lives and martyrdom were incorporated in the *Lives of the Saints*, also known as *Menologions (Haysumavourk)*, of the Armenian Church. It is important to bear in mind that those written documents about the Virgins came some 150 years later than their actual martyrdom, given the fact that the Armenian letters and literature came into existence not earlier than the first quarter of the fifth century. The earliest histories about the Virgins could not have been contemporary writings obviously, but only those reported to the earliest historians by way of oral or "received" traditions.

Earliest shrines built in the capital city of Vagharshapat in Armenia to memorialize the martyrdom of the Virgins, stand as important evidence. They are identified as of today by those two ancient churches in their original locations, after the names of St. Hripsimeh and St. Gayaneh. The historicity of their martyrdom is confirmed especially by recent excavations of the graves in the yard of the church of St. Hripsimeh. History tells us that the Virgins embraced Christianity secretly while living in Rome, and subsequently were persecuted by the Emperor Diocletian (284-305 AD). The emperor forced them to abandon their faith and remain in his empire, and even wanted to marry Hripsimeh because of her beauty. The solidarity of the Virgins under their leader Gayaneh was

firm, as they had no choice but to escape and find refuge elsewhere.

Their departure and their forced journey were more tolerant than remaining under the threat of the emperor, even though their final destiny was as tragic. They passed by Egypt, and arriving in Vaspurakan, Armenia, they rested for a while around the mountain of Varak, praying under the protection of Christ their Lord. It was there that for safety Hripsimeh kept her relic of the Cross before departing. The relic remained hidden in the caves of the mountain for centuries, until the year 660, when it was revealed to two hermits, Totik and Joel, who worshipped the Cross of Christ and soon a shrine was built upon the relic by the then Catholicos Nersess III. One of the four commemorations dedicated to the Holy Cross, the Feast of the Holy Cross of Varak, is originated from this historic event.

Upon their arrival in Vagharshapat, all 32 Virgins were soon persecuted by the orders of the emperor of Rome, this time by the hands of the Armenian King Trdat III, a surrogate of Emperor Diocletian in Armenia, where the story of an attempted forced marriage to Hripsimeh by Trdat is repeated. When refused, the Virgins were tortured and eventually killed, at the time when Gregory Barthev, was imprisoned in Khor Virap for the same reason. He was taken out of the pit alive to heal the king of Armenia, who was suffering terminal mental illness, and upon his miraculous recovery, he and his royal court embraced Christianity as the state religion in 301 AD.

St. Gregory, now the head of the Church of Armenia, gathered the relics of the Virgins, buried them in individual graves, and built the two shrines above them. Later, his successors built the glorious churches as they stand today in Vagharshapat, namely the churches of St. Hripsimeh and St. Gayaneh.

Nouneh and Maneh

Both Virgins Nouneh and Maneh are among the earliest saints of the Armenian Church, who were most probably part of Hripsimiank and Gayaniank. They had also escaped the persecutions of the Emperor Diocletian. History has preserved their names, the first by the *History* of the Georgians, known as *Kartlis Tskhovrepa*, gives significant data, as to how Nouneh healed the Queen of Georgia from her illness, and converted King Mihran and the entire royal court into Christianity. As for Maneh, Armenian historians of the fifth century have recorded her arrival in Armenia as a hermit, who secluded herself in the district of Daranaghik, at the foot of Mount Sebouh, where she spent the rest of her life.

Years later, at his old age, St. Gregory wanted to visit Maneh. He went and found her in her cave, very ill and near death. Three days later Maneh died and was buried by Saint Gregory, where Gregory lived for a while and died in 330 AD.

Recent Excavations

It was during the pontificate of the late Vasken I, Catholicos and Patriarch of All Armenians, when consistent excavations took place around the foundations of St. Hripsimeh Church, and in the grave yard next to it where it was believed the 32 Virgins were buried by St. Gregory. First, under the sanctuary itself, remains of ancient structures were revealed, and more importantly, at the same time Armenian archeologists conducted scientific excavations in the graveyard next to the church. They were able to reveal vaults of the remains of the martyred Virgins, sealed by Catholicos Komitas Aghtsetsi (615-628), dated 618 AD which is the actual date of the construction of the church by the same pontiff.

In 1959, and later in 1978 architect Alexander Sahinian and archeologist Babken Arakelian conducted further excavations with the approval of the state of Armenia and Catholicos Vasken I, to find around the foundations of the church remains of buildings of ancient Vagharshapat.

One year later, on April 12, 1979 Vasken I, released an unprecedented and history making communiqué informing the state of Armenia and the entire Christian world that under the walls of St. Hripsimeh church an ancient chapel was revealed with a series of graves with beheaded burials. The pontiff considered the incredible findings "**as a new physical evidence for the authenticity of the Christian faith of Armenian Christianity**". The same communiqué provided ample details concerning the outcome of the excavations and their findings, verifying that around the courtyard of the church there existed a vast gravesite from the 3rd and 4th centuries, where the bodies of all 32 companions of the Virgins were interred side by side. An independent source, the **Armenian historian Agathangelos** of the 5th century, confirms the findings, telling that the martyred virgins were buried side by side in one mausoleum exactly the way the excavations revealed. The historian says: "In the same manner the blessed Hripsimeh and her 32 companions were laid to rest on the eastern side of the building of the church".

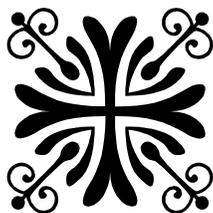
Pontifical Seals of Confirmation

According to the same historian, Gregory the Illuminator of Armenia had most respectfully buried the remains of the Virgins, and I quote, "taking each of the saints one by one, and after placing them in individual coffins, properly vested, sealed each with his seal bearing the sign of Christ". One hundred years later, Catholicos Sahag Barthev of the 5th century, a descendant of the lineage of St. Gregory, reconstructed the mausoleum built

by him, had it opened, brought out St. Hripsimeh's coffin, added his own seal to it, and without opening it, placed it back in the mausoleum.

200 years later, in 615, Catholicos Komitas, when still bishop and the Grand Sacristan of the Church of St. Hripsimeh, wished to rebuild the mausoleum renewed by Sahag. Now, another Armenian historian, Bishop Sebeos of the 7th century, tells us in his *History of Heraclius*, that the mausoleum was "too low and gloomy". He first decided to put his own seal on the tomb, and three years later, in the year 618, to build a glorious church which remains as the jewel of all Armenian churches up to this day.

The church was renewed from the interior during Vasken's pontificate in 1978, and at the time of the diggings conducted by architects Babken Arakelian and Raffi Torosian, the bodies of the buried martyred virgins were revealed "lying from the west side to the east, hands on their chests". The most recent tomb was built by Catholicos Vasken I, who in turn "sealed" it by placing a magnificent tombstone bearing the colorful mosaic of St. Hripsimeh, below the northern chapel of the church.

The Formation of The Armenian Church In The Fifth Century

The Church of Armenia emerged as the genuine Church of the Armenian people only following the invention of the Armenian alphabet in 404-406 AD. The Church founded by the Apostles, and later formally established by St. Gregory the Enlightener, lacked two major and most essential factors, the Armenian letters and the translation of the Bible into Armenian.

Introduction

This study will cover areas pertaining to the gap as well as to the ultimate functional formation of the Armenian Church from the end of the 4th century to the end of the 5th. It will be an attempt to treat transition of the church from the apostolic era to that of the literary expression of the established church in Armenia. All will fall under political hardship and sometimes under prosperous conditions, and yet the newly established church will survive all odds, given the God-given gift of all times, the letters and literature, through which not only the Holy Bible became "Armenian", but also the church was truly converted into an authentic Church of Armenia.

Three prominent leaders stood behind this great enlightenment: **St. Sahag the Catholicos** (387-439), whose long and productive pontificate as the Patriarch of the Armenian Church yielded much fruit in terms of the translation of the Holy Bible into Armenian, **St. Mesrob Mashtots** (born 362-440), a cleric who invented the Armenian authentic letters, opened the first schools in Armenia, gathering the first Translators to translate the Bible and the earliest liturgical books, and **King Vramshapuh** of Armenia (389-414), who sponsored the

entire literary work involved in the enlightenment of the Armenian nation. All three accomplished the most essential task of literacy, especially when Armenia lost its political stability and was divided between Byzantium and Persia in the year 387.

The Armenian Alphabet

The Armenians rightfully proclaim the fifth century as the "Golden Age" for their nation, because at the dawn of that century a complete series of 36 Armenian letters were created by a talented priest Mesrob Mashtots in the years 404-406 AD. The task was an indispensable and a huge task that needed skill, knowledge, patience and prayer. Mesrob actually formed those letters after intense investigation of the Syriac and Greek letters. Independently from the above alphabets, he actually invented one letter per each sound in the spoken language of the people, who spoke the Armenian for centuries before but never wrote a single word for the lack of the letters. Mesrob, due to his deep concern for the literacy of his people, found it most necessary and, as his biographer and the first historian of the Armenian nation Goriun Vartabed relates in his *Life of Mashtots*, designed each letter to correspond to each sound distinctly and clearly. He was not satisfied with his first designs, but went to Edessa to have the letters reshaped and dignified by a calligrapher.

The translation of the Bible

Returning to Armenia, Mesrob Mashtots presented his 36 Armenian letters to his superior, the head of the Church Catholicos Sahag, who received him and the divine gifts with gratitude. Being himself a great scholar, now that the letters were available, the Catholicos embarked on the greater task of the translation of the Bible into Armenian from the Greek **Septuagint** text, brought into Armenia from Constantinople by the first students of Mesrob, who

were sent to learn both the Greek and the Syriac languages in Edesa, Alexandria, and Constantinople. It took them some 30 years to accomplish the monumental work, while both Sahag and Mesrob were still living. Sahag died in 439 and Mesrob a year later in 440. Later the Armenian version was acclaimed by foreign scholars as the "queen of the translations" of the Bible, following which historiography bloomed in Armenia, schools were opened, and the immediate liturgical texts for worship, theology, and commentary of the Bible were translated into Armenian, basically from the Greek language.

Thus, the Armenian Church was genuinely founded and supported, this time by written literature and documentations, rather than political power. The church was invested with spiritual and intellectual wealth which potentially yielded the greatest cultural achievements for posterity in term of literature and arts. Bear in mind, as said above, Armenia had lost its political power, and in 428 AD, right in the middle of the Translators activities, the Arshakuni dynasty fell, and Persia dominated our land by *marzpan*s (governors). Armenia, on the one hand, lost its earthly throne, but became eternally enriched by spiritual and cultural wealth to elevate our nation yet to a much higher and imperishable pedestal, the throne of total revival and survival as the people of God.

Resistance and Defense

The newly formed church in Armenia with its authentic alphabet and Bible was forced to meet the challenge of survival by defense of force against the neighboring Persia. The Sassanid dynasty, which came to power in 226 succeeding the Parthian dynasty, worshipped the fire, Zoroastrianism being their religion, and did not tolerate a Christian nation next to them, especially because of Armenia's Christian ally, the Byzantines, who were a real threat to Persia. The same tension had already

partitioned Armenia in 387 into two between the two empires, the larger part under Persia in the east, and the smaller portion under the Byzantines in the west. Following the partition of our land, the Armenian kingdom ended, and religious persecutions took their course. Persia threatened Armenia to abandon Christ and adhere to fire worship with total subjection to the Iranian power against Byzantium.

This happened right in the middle of the fifth century when the biblical, religious, and cultural awakening had just originated in Armenia with great enthusiasm. There was no choice for the Armenians, other than to defend their land, their identity, and equally their Christian religion. In 451 the General of the Armenian army Vartan Mamikonian, along with the ministers and the leaders of the church had to plead and tell Persia not to enforce any such threat to convert them into fire worship, since their conviction was final and firm. The Battle of Avarair was inevitable. On the battlefield the Armenian army, far smaller than the Persian army, headed by General Vartan and Priest Ghevond fought against the enemy, fell and gave their lives as our martyrs and witnesses of Christ, but eventually in 484 were given their right to worship Christ by signing the Treaty of Nevarsak. This was the first war ever in history waged in defense of Christianity.

It is important to learn the following lesson from history. While Armenia was successfully determined to resist and keep her language and religion up to this day, Persia not too long after the Battle of Avarair, abandoned Zoroastrianism and embraced Islam. Iran further changed its language from the Bahlav to the Persian, and abandoned their scripts and adopted the Arabic letters. The Armenians stood victorious at last.

Religious unrest in Armenia in that same year 451, was strongly felt as a reaction from the West, this time under the continued pressures of the Byzantine Empire,

under the pretext of Christological issues, aiming at religious subjugation of the Armenian Church to the Byzantine Church. The former ignored and eventually rejected to consider any such demand, insisting on the final declaration of the Christological issue reached at the Council of Ephesus in 381. It was in 506, under Catholicos Babken I of Othmus, when the rejection of the Council of Chalcedon of 451 AD and its resolutions became final, and no further problems of subjection were seriously considered by the Armenian Church.

Patristic Literature

Soon after the invention of the Armenian alphabet and the translation of the Bible into Armenian, literary activities bloomed in Armenia as the most urgent need for the formation of Armenian Christianity from its foundations. Patristic works of Greek and Syrian Fathers of the Church included liturgical texts as well as commentaries of the Bible. Armenian translators embarked on this task and began to read and translate the *Chronicle* of Eusebius of Caesarea (c.260-c.340), his second book after the famous *Ecclesiastical History*, which was lost but the Armenian version had survived and was found centuries later, at the beginning of the 19th century, which served as the "original" of the *Chronicle*. It was the last resort for the restoration of that particular text.

Works of Bishop Irenaeus of Lyons (c.130-c.200), which included *Against the Heresies*, were also translated into Armenian in the fifth century. It proved to be very important since some of Irenaeus' original texts were lost and the Armenian translations were indispensable, such as his *The Demonstration of the Apostolic Preaching*, which was discovered in an Armenian translation in 1907 by an Armenian cleric scholar in Etchmiadzin, who translated it into German, and later into Latin in 1917, and into other languages. The point we are making is not as much to

demonstrate the availability of ancient and rare translation of certain texts, but to ascertain the earliest sources and foundations on which the Armenian Church was established through literary activities by genuine translations.

The above facts demonstrate that the 3rd and 4th centuries marked major spiritual growth of the Church by way of worship which required texts for liturgy and daily services. The emergence of liturgical texts was an integral and permanent part of the worship which the Armenian Translators, the immediate disciples of Sahag and Mesrob, took upon themselves as their primary task. Now eloquent in Greek and Syriac languages, they lost no time in gathering and reading the existing liturgical texts extensively, especially the Liturgies of St. Athanasius, St. Basil of Caesarea, and St. John Chrysostom, for the proper use of the Armenian Church worship.

During the fifth century, Armenia was also enriched by literature other than purely liturgical and devotional which contributed greatly to the formation of the Armenian Apostolic Church. One of them was the Epic of Yeghishe Vardapet, known as *Concerning Vartan and the War of the Armenians*, which was an eye-witness account of the 451 Battle of Avarair, written in a pure classical language and poetry. There was also the *Refutation of the Sects* by Eznik Goghpati, a most valuable exposition of philosophical evaluation of God's existence by way of refuting the existing sects of the time, including Mazdeism of Persia, ancient Greek philosophies, and the sect of Marcion. His central thesis has been to defend the existence of God through the revelation of Christianity.

Eznik's classic work is unique in the ancient literature of the Armenian people with its most superb classic Armenian, shaped on the language of the Armenian Bible, translated partially by himself as one of the first disciples of Mesrob. His treatise contains numerous biblical

citations, having in mind God's existence as against the false doctrines of his time, such as the Manichaeism, founded by Mani and known at the time as a syncretic mixture of Christianity and Iranian belief, powerful enough to merge the two rival thoughts, Christian and Iranian, into a higher synthesis. Eznik also refuted the ancient Greek Pythagorean, Epicurean, and Stoic philosophies in defense of Christianity by way of reconciling it with the more moderate and God-centered philosophies of Plato and Aristotle.

Thus, sources under the shadow of the Armenian Bible flourished and further reinforced the formation and built the identity of the Armenian Church. Since we are confined within the fifth century alone, other written sources and historiographies no doubt contributed to the stability of the Armenian Church in the subsequent centuries. There is one ascribed to St. Gregory the Illuminator, known as *Hajaghapatum Jark*, a collection of theological and religious-ethical sermons, and another is *History of the Armenians* by Movses Khorenatsi, the most famous fifth century historian, who has combined pre-historic Armenia with the events of his own days as a continuous existence of Armenia and the Armenians. His work has served as the *magnum opus* for the next historians up to the 18th century. The *History of Agathangelos*, the *History of Bavstos Buzand*, the *History of Ghazar Barpetsi*, and later the *History of Bishop Sebeos*, have added one way or another to the formation of the Armenian Church.

Even though not finalized during the centuries under consideration, the Armenian Church *Sharagans*, the Hymns, had their origin in the fifth century, even some of them authored by St. Sahag and St. Mesrob. They contained variety of hymns related to the fundamental theological and national issues, all of them eventually forming an impressive collection of songs with their proper music. They also undoubtedly contributed considerably to

the formation of the Armenian Church as an authentic church for the Armenian people exclusively.

Lastly, the *Canon Law* of the Armenian Church drew the line and controlled the discipline of this church as an established institution, beginning from the fifth century but culminating into a final compilation as a code in the eighth century by a famous Catholicos John of Otsoon (717-728), famed as the "philosopher" pontiff of the Armenian Church. He compiled the laws adopted by previously convened Armenian Church Councils, "classified and finalized them chronologically and installed them permanently in his pontifical office", as stated by him. He too convened a Church Council of Manazkert in 726 and established new canons concerning the person of Christ.

During the pontificate of Catholicos Vasken I (1955-1994), the *Canon Law* as compiled by John of Otsoon was once and for all published in two volumes in Erevan, in 1964 and 1971, by Vazken Hakopian, a specialist in the field of canon law, after minute examinations of the different readings of 47 manuscript texts of the original *Canon Law*, copied throughout the centuries following the original compilation. Hakopian classified the laws under 57 groups, with a total number of 1332 individual canon laws. For example, the Council of Shahapivan in 444 adopted 20 canons purely under political circumstances, when in 428 the Armenian kingdom of the Arshakuni dynasty fell, and Armenian princes fell in quarrels with each other. It is interesting to note that the laws of Shahapivan were formulated and enforced by a church council to judge political leaders of Armenia in time of crises. Also, the Armenian Church Council of Dvin in 648, presided by Catholicos Nersess III with 17 bishops participating, adopted 12 canons to resist the invasions of the Arabs in defense of the Armenian princes. The Council set rules to resist the Byzantine pressure.

The Armenian Version of *Scholia de Incarnatione Unigeniti* of Cyril of Alexandria

St. Cyril, Patriarch of Alexandria (d. 444 AD), stands as the brilliant representative of the doctrines of the Holy Trinity and of the Person of Christ. He was the prominent figure of ancient controversy of Christology, as the present study of his Scholia shows. His theological writing reflects his outstanding qualities marked by precision, accuracy, and skill in thought and reasoning. Cyril's Monophysitism -(mono (one) and physis (nature)), formed his doctrine of the One Person of the Incarnate Christ with Divine and Human natures united in him as a single and undivided person who is God and Man at once after the Incarnation. St. Cyril was the chief proponent of this doctrine which was formally approved by the Council of Ephesus in 431 AD, where he assumed control and had Nestorius, Patriarch of Constantinople, condemned. Nestorius had preached against the application of the word Theotokos (Mother of God) to Mary the Virgin, saying that she was the mother of Jesus the Man.

ZA

Introduction

The Armenian version of the *Scholia de Incarnatione Unigeniti (Parapmunk)* of Cyril of Alexandria is a careful exposition of the Alexandrian Christology. The author had originally written his work in Greek, of which only a small portion now survives. The entire text is extant in an old Latin, Syriac, and Armenian translations, of which the latter was published by F.C. Conybeare under the title of *The Armenian Version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the Incarnation and Epistle on Easter*, edited from the oldest Armenian manuscript and published in London in 1907.

The Armenian version, which is found in this edition page 95-149, is extremely literal and attributed to a certain Davit. The colophon at the end of the book, tells us that the translation from the Greek into the Armenian was rendered by “Davit Hiupatos and by Stepanos the Poet, a disciple of Movses, Bishop of Siunik”. Both Davit and Stepanos have translated together various books during 712-717 AD, among them the *Scholia* of St. Cyril, which should be dated on or around 715. Moreover, the colophon tells us that the translation was done in 6224 of the creation of the world, on the 14th Indiction, and on the second year of Emperor Anasthasius’ reign (713-715). The Greek calendar held the year 5508-5509 as the year when Jesus was born, and therefore the difference between the two dates would yield the year 715.

The date of the translation into Armenian is an obvious evidence to the adoption of Christology by the Armenian Orthodox Church, confessing the unity of the two natures of Christ, according to the formula of this great theologian Cyril of Alexandria, whose most meticulous explanations and analysis of the two unconfused natures, divine and human, in the One Person of Jesus Christ was adopted by the Ecumenical Council of Ephesus. Cyril's Christology sealed the controversial issue once and for all, leaving no necessity for future Councils to revue or to alter it. The Armenian Church, having embraced Christianity officially as early as 301 AD, took part in the first three Ecumenical Councils, and in Ephesus in 431, adopted the Christology defined and affirmed by St. Cyril of Alexandria. This study is to present the Christology of St. Cyril in his *Scholia*, as adopted by the Armenian Church.

The *Scholia* was composed after 431, the date of the Council of Ephesus, and was based on Scriptural evidences. It defined the hypostatic union of the divine and human natures of Christ, as opposed to a mixture and external association. Cyril, a fifth century Alexandrine theologian,

often refers to the combination of the body and soul in man as the closest comprehensible comparison of the natures of Christ, thus making clearer his monophysite Christology in the union of the natures in one Person. The book is considered by Conybeare as one of the best theological treatises which adequately explored the doctrine of the Incarnation with its twofold facets. His comments are: *“There is hardly any book which better than the Scholia sums up the dogmatic contests and contrasts of the age of Nestorius, and there is no other work of Cyril which had more importance among the "Monophysites", properly understood, of Armenia and Syria. Apart from its dogmatic interest, it merits attention on philological grounds”*.

Cyril’s Christology is clearly defined as follows:

- a) The two natures of Jesus Christ and their union within the One Person.
- b) The Redemption after the “economy” of the Incarnation.

These two parts are not distinguished in the book in any particular way, but are interwoven throughout the 38 chapters as doctrines complimenting each other. I will attempt to look through them separately and more distinctly, trying to reach a conclusive stage in the search of the doctrine of the One Person and the two natures. The Incarnation in the Christian vocabulary is indicative of the actual union of the two natures in Christ as One person. The “economy”, on the other hand, is repeatedly explored by St. Cyril, manifesting the *raison d’etre* of the doctrine, referring to the acts by which the Son subjected himself to the laws and conditions of this world. It was the only means for the divinity to perform Redemption on the Cross, since sacrifice was being offered, and the one Person of Jesus Christ was capable to do so by His human nature.

The Union of the Two Natures In the One Person of Jesus Christ

To deal with this question properly, we have to consider the following issues regarding the peculiar psychology of the Incarnate Word: the relationship of the Father and the Son.

- (a) The existence of an intelligent human soul in the Word Incarnate.
- (b) The union of the soul with the flesh in terms of our human anthropology.
- (c) The fact of the union in Christ Jesus: because the flesh and the soul are both assumed by the Word, the latter “sympathizes” the bodily sufferings by a certain way of perception. It is the Logos Incarnate that has appropriated the things of the flesh, namely, the passions.

Christ's Divine Nature

Let me elaborate briefly these points as much as possible. As a fundamental presupposition, St. Cyril of Alexandria traces first the relationship of the Father to the Son, stating the fact that the Son is consubstantial with the Father, which means, they both have the common *hypostasis* (substance). The Word coming from the Father, being by nature God himself too, is now named man, since he participated in flesh and blood identically with us. The process of Incarnation, according to this theology, made God appear on earth without being changed from whatever that God was, but becoming a perfect man through assumption of humanity: “For the Word begotten by him, from above and from the substance of God the Father, came down unto us when he became man”. His coming was purposeful, namely, to redeem mankind, a redemption achieved by way of humanity as a **means** to an **end**.

This unique relationship of the Father and of the Son thus specified the event of the Incarnation, not in the sense that there was a second beginning of existence when the Son is said to have been born after the flesh, but in the belief that as he was and exists prior to all ages and times. The emphasis of the doctrine is put on the fact that “not a mere man”, but God the Word, through whom all came into existence, was also made man “through nearness to us”, thus becoming the sharer of blood and flesh. “Through nearness to us” is significant in Cyril’s theology, because here the tendency is to create a complete involvement of mankind in the specific event of Incarnation.

The relationship of the Father to the Son led St. Cyril to consider carefully the *impassibility* (not subject to suffering) of the Incarnate Word, as we read in the 8th chapter of the *Scholia*: “For the flesh is moved to physical desires; and the soul which is within it, is in sympathy because of the union, but co-sharer it is in no wise”. Was Jesus Christ *passible by nature*? This means, was he capable of feeling or suffering? This is a difficult question since it has to do directly with the predominant nature in Christ. Because, as mentioned in the previous chapter of Cyril’s work, the “suffering of God” as such cannot be purposeful for the salvation of mankind, given the fact that God is not liable to suffering, St. Cyril’s concern about the “suffering”, or the “passibility” of the Lord remains crucial. He therefore explores the issue capably, and proceeds with a unique statement of neither diminishing the salvation through crucifixion, nor overemphasizing the demands of the human nature. Here again Cyril has based his arguments on the main and fundamental issue of the unity of the two natures. The core of his argument about the “passibility” (capable of feeling or suffering) of Jesus Christ is his statement that Christ made his body his very own, so that the Word could not be indifferent to the passion of his own body.

To render his argument natural, Cyril often refers to the analogy between the Logos Incarnate and the human soul in the body. He starts from the human soul with a peculiar reference to anthropology:

“The soul makes its own everything that is the body’s though in its own nature. It is unsharing of the soul’s affections, physical as well as those which come upon it from without. For the body is moved to physical desires, and the soul which is within it, is in sympathy because of the union, but co-sharer it is in no wise” (Chapter 26).

Here we can detect some of the defining points of the relation between the soul and the body. The passage quoted above confirms St. Cyril’s point that the soul could not be “sensible” to the sufferings as far as its proper nature is concerned. On the other hand, **the sufferings definitely belong to the flesh, since they are originated in the flesh and are the result of external causes.** This means also that whatever the origin of the sufferings, the soul cannot perceive them, while those sufferings have certain resounds on the soul, and this very fact is due to the existing union between the soul and the body.

St. Cyril proceeds further to the “affections” of the body on its soul. Here the emphasis becomes a special one, that of compassion in the soul as a result of the sufferings. This is true because, as he argues, the body is the body of this particular soul, and consequently the soul appropriates the sufferings of its body, and considers those sufferings as personal satisfaction. This makes us understand that the soul makes his own those satisfactions experienced by his own body. Since there is such an “appropriation” in the human body-soul, then, Cyril thinks, the analogy between this and the Incarnation may be a valid one. This is how he puts it:

But in case of the Word it is monstrous to say that it is coperceipient of the torments; for the godhead is impassible, and is not of us, but has been united with the body which possesses the rational soul. While it suffered, he himself was impassibly cognizant of things coming to pass within it. He was suffering away as God the weaknesses of the body, but making them his own as being "affections" of his own body.

The key words of this passage are the *rational soul being cognizant of*, and *suffering along with*. The flesh possesses a rational soul which makes that flesh a body, which in its turn becomes aware of the things that come to pass within his body. The Word of God, endowed with a human body with its rational soul, could not be indifferent, neither susceptible toward the passions or the weakness that his own body had. Rather, the divinity in Christ made his own all his body's weaknesses, since they were the direct "affections" of his own body.

Christ's Human Nature

The human condition in Christ is understood by the "encounter" of the two natures in one Person. For Cyril the human condition in Christ is exclusively based on the statement of John's Gospel: "*The Word was made flesh*". This proclaimed the coming of the Word into humanity by assuming the human nature. In considering this statement Cyril insists on the "reality" and the "fullness" of the Word becoming man, "really and not simply by appearance". His direct expressions involve complete humanity, with soul and body, within the Person of Christ. "He is God in truth, possessing glory, because being God by nature the Word of God was made flesh, meaning a perfect man. The flesh neither constitutes the "man", nor defines "humanity"; it only stands as the one part of the human nature, since the man is both flesh and spirit. The same is true in the case of

the flesh of the Word of God. In speaking of the humanity of the Word, we simply do not designate the flesh alone, but rather his human condition created by the assuming of the flesh. For Cyril of Alexandria the flesh and the humanity together constitute the human nature in the Incarnate Word.

The Unity of the Natures

It is clear, therefore, that the man in Christ is understood as the Word himself united with the flesh, making evident that the Word is ultimately united with our nature; or, inversely, the flesh, the body, as the temple of God, is united to the Word. Thus it is an "encounter" of the Word with the elements that he has assumed. The term is often changed with Cyril, such as "union", "concourse", and "encounter", not of the Word *and* of the flesh, but rather, the "union" of the Word *to*, or *with* the flesh. St. Cyril does not place the two elements on the same level, and the expressions he uses are to affirm the assumption of the flesh. Due to this unique "union" of the Person of Christ, the Incarnate Word becomes the very same, a composite of two. Cyril has addressed letters to Nestorius, and in the first letter he has stated:

The natures which were gathered into very union are diverse, yet One Christ and Son of Both, i.e. God and Mary, not as though the diversity of natures was taken away because of the union, but rather that the Godhead and Manhood make up One Lord and Christ and Son.

Also, in his third letter to Nestorius, Cyril adds:

There is therefore "One Christ" and Son and Lord. Peter and John were of "equal honor" one with another, in that they were both Apostles and holy disciples, yet were not the two one, nor yet do we

deem of the "mode of connection" by juxtaposition, for this suffices not unto unity of nature, nor yet in any way of an "external participation", as we too being joined to the Lord. For the Word of God united to the flesh as a Person, being God of all, who ruleth over everything.

Cyril is very cautious about this "Personal unity", and warns his followers in his anathema:

If any one severs the Persons of the One Christ "after the union", connecting them with only a "connection" of dignity or authority or sway, and not rather with a meeting unto Unity of Natures, be he anathema.

In conclusion, concerning the union of the two natures within the One Person of Jesus Christ, the following remark can be made. **It was the Son who, in accordance with and in obedience to the will of the Father "economized" redemption as One Person.**

To speak about the Incarnation, we have to assume and be assured that Christ Jesus was born, he ate and walked, slept and died as a complete and perfect man. **This human aspect in Jesus was itself an "economy," the term being the key word to the whole issue.** This is based on our knowledge that the Incarnation, in all its aspects, was an act of the Son in accordance with the will of the Father. Christ "acted" absolutely perfect manhood. He had body, soul and mind, and everything which man had and was. **The major difference however was that he acted manhood "by economy", meaning, from the point of view of a useful purpose, which included "redemptive humiliation."**

"Economy" is often used by the Eastern Fathers and especially belonged to Cyril, the leader of the monophysite Christology in its Nicene context. The idea behind this term

fully meets the issue of the Incarnation as well as of the redemption, without any severance, referring to God as a concrete being, whose qualities performed "the function of a being as expressed", as Gregory of Nazianzus teaches. Thus any kind of duality in the Son, the "concrete being", will either produce an impossible mixture, or else a fatal duplication which will bring redemption to naught.

Archbishop Tiran Nersoyan, a contemporary theologian of the Armenian Orthodox Church, has approached the same question from its ontological point of view, in his *The Christological Position of the Armenian Church*.

We can of course group these natures in two sets, the "divine qualities" and the "human qualities", and have thus two natures, these natures being abstractions by analysis of the essence of the Person. But we can distinguish two natures "in the abstract" only if we first accept one nature "in the concrete", belonging to a single "essence" or "substance". Because if we don't go further and deeper than this abstraction, the concept of God himself will evaporate into abstractions, without nothing behind them or under them to have these qualities.

This passage elucidates that the "*mia physis*" should be conceived as one substantial nature of whom we can speak and in whom we can distinguish the two sets of qualities by "abstraction". The word should not be misleading. Abstraction, not in the sense something visionary and unrealistic, but in the deeper philosophical sense of an act of considering something as a general quality or characteristic "taken away" or "withdrawn", by an act of mind, from concrete realities. In this instance the concrete reality stands for the "*mia physis*", who is the concrete nature of the Incarnate Word, in whom by an

abstraction the two different qualities are distinguished as self-operating distinct states or conditions.

The Chalcedonians, on the other hand, took the misleading direction. They said that each set of qualities belonged to a different thing which has those qualities. In other words, the human nature of Christ belonged to the "human substance" in him, and his divine nature belonged to the "divine substance" in him. These are quite clearly read in the definition of the Council of Chalcedon (451 AD), regarding the Person of Christ and his two natures.

Monophysite Doctrine According to St. Cyril

The essence of Monophysitism (the belief of the one nature) is therefore the rejection of any kind of synthesis in Christ. Christ is one, and all his predicates are the predicates of his One Being. Monophysites, after the teaching of Cyril, use the expressions of divine nature and human nature when speaking of Christ. But they invariably join the phrase "by economy" to the human nature when referring to it. In confessing Christ being of two natures, they are cautiously differentiating the two natures so far as they belonged to two different beings. But because in Christ there are no two beings, nor is he a composite of two beings, then he is in one nature, equivalent unequivocally to one Person.

The human aspect of Christ's being was assumed "by economy", which also means that he became man voluntarily, assuming the form of manhood as said by St. Paul. This form is not a separate being having a nature of its own. The Son suffered voluntarily in his human nature according to economy. The words "voluntary" and "economy" are interchangeable in the Event of the Incarnation. The Word became man and acted as man because he wanted to. From this it follows that our Lord's *kenosis*, that is his *humiliation in the form of a servant*, was only

voluntary. This is why St. Cyril speaks of the One Person of Christ, as the one concrete substantial reality, with one nature, "*mia physis*". **Accordingly, when the Monophysites speak of the human and the divine nature of Christ, they classify the two modes of activities of the Son in his one Person.** The remarkable theory of St. Cyril is this: under the theory of the two states of the Word, there is the one reality of the Incarnation, "*mia physis tou Logou sesarkomenou*" (one nature of the Incarnate Word).

The Redemption After the "Economy" of the Incarnation

When Cyril of Alexandria speaks of the "economy", he uses the term in its precise context of the Greek tradition, that is, the Incarnation and especially the period of the *redemptive humiliation* of Christ's earthly life, from the point of view of a useful purpose. Hence, "economy" preserves the integrity of the "reason" and the "purpose" of the Incarnation, making Cyril's soteriology more meaningful. The foundation of the "redemptive economy" is both the justification of the attribution of the human weaknesses to the Word, which he made them all his own except sin, and the attribution to his proper flesh his own divine prerogatives. The author of the *Scholia* appeals to the idea of the "economy" as many as seventeen times, using the Greek term *oikonomia*, designating basically the divine dispensation of spiritual gifts which is known as the economy of salvation.

In Cyril's Christology the term "economy" is the Incarnation itself with certain implications. The verb *oikonomein* characterizes certain actions accomplished by the Savior with a particular purpose, because the term suggests a certain intention and disposition with the association of an intrinsic justification; and this justification is manifested in the fact of the Incarnation by which the Word has appropriated the weakness of the flesh with

whom he has become one. In this sense the appropriation becomes "economic" and real, which means, that the Word for Cyril becomes the real and unique subject of the attribution in the Person of Christ. This is termed by Liebart Jacques as the "economic appropriation", which reflects the voluntary disposition of the self same subject.

From many references it becomes evident that for Cyril there is but one single subject in the Word, to whom actions human as well as divine are attributed. This is true because it is this subject who humbly suffered the "human things" as well as performed miracles as God. This is what the great Alexandrian Cyril says:

Emmanuel is interpreted "God with us". For, until he came, God according to nature was not with us. It follows that he no longer stood afar, but became with us, since he remained that which he was and having received the form of a servant, appeared to us as a man upon earth.

He makes his point even more distinct, saying:

And we say that the Son of Man came down from heaven, according to the "union of Economy. The Word attached to his own flesh the prerogative of his glory and divine-seeming excellence. At a time which was necessary, he came "to fulfill the economy" by being born of a woman after the flesh.

In all similar passages it remains always necessary to discover this *soteriological* dimension of Alexandrian theology which is not at all a speculation, but the reaffirmation of Biblical facts. If he was not God himself, but a man Jesus, only "united with God", born of Mary, died and even rose again, salvation was not achieved. The reason behind this fundamental idea is that Christ, in whom humanity and divinity were united in one Person and one nature was crucified on the cross. The divine Word without

being united with the flesh cannot be crucified, because as God, he is beyond suffering. But through the union with the flesh, Christ was crucified and was subjected to death. If, on the other hand, only the human body was crucified, he could not have saved the world. Speaking of Christ crucified, Cyril believes that both his humanity and divinity were present on the cross, because the Logos unless united with flesh cannot be crucified, and the flesh, without being united with the divine Logos, could not save the world. This is how St. Cyril develops his whole idea of *redemption after the "economy" of the Incarnation*.

The purpose of the Incarnation is seen in the following three implicit facts: *The mediation of the Incarnate Word*, which for Cyril has but the purpose of salvation of human race; *The Incarnate Word is the mediator as long as he reconciles mankind to God*, for which it was necessary in the Person of the Incarnate God to make his "economy of salvation" a possible act of mediation; *The Passion on the Cross was the necessary consequence of the Incarnation, which is esteemed as his own sufferings by reason of the Ineffable Union*. Those three facts are supported by the assumption that the Word being God was *not ignorant* that he should undergo the birth from a woman for our sake. Therefore, his being *not ignorant* of his future sufferings, and his readiness for *voluntary commitment*, result in the "economy" explained above.

Three more specific aspects help us understand Cyril's Christology, beginning from the status of his humiliation as "the servant" (*kenosis*), going to his status as the "Son of God", and then ending in the dimension of his "sacrifice on the cross", with their corresponding imprints in man, as the "image of God", "conformity" among believers, and finally the "universal participation" through the sacramental life of the church. The end result of these, in Cyril's estimation, ends up correspondingly in the "new

membership" of the Kingdom of God, the "sanctification" by solidarity, and the "restoration of the lost" by adoption. All three, taken in one frame, namely, the initiative of the Incarnate Word, Christ's permanent image in men, and the kind of human life resulting from Christ's intervention, comprise the redemptive "economy" of the Incarnation.

The "*kenosis*" is Christ's humiliation in the form of a "Servant"; it is the "emptying" himself with complete humiliation as the central deed of our Lord by which the redemption as a whole is conditioned. Generally speaking the presentation of the "*kenosis*" with Cyril of Alexandria is characterized by the opposition which he raises between the glory of the Word before the Incarnation and the humiliation of his human condition:

Being full by nature and in all respects all-perfect, the Word of God, "dispensing" out of his fullness to his creatures his own things, was "evacuated", being no wise injured in his own nature, nor by obligation of existing, being altered because of the suffering. But when he was made flesh, that is man, he made his own the poverty of humanity, accepting the form of a servant, he who in his own nature is free as Son.

The Word becoming man has emptied, to a certain extent some of his divine dignity, and for Cyril it is reasonable to suppose that God the Word, desiring to save the lost by abasement unto us, *lowered* himself to what he was not, in order that the nature of man might become what it was not. To this end Christ's "emptiness" which conditioned his "lowering" without sin, rescued sinful mankind. In Cyril's words, "by reason of the likeness to us", he emptied himself, clearly identifying the Lord and distinguishing between his two natures, the one before the Incarnation, and the other after the Incarnation, by carefully selecting names from the Scriptures as follows:

Before the Incarnation

Only-Begotten

Word-God

Image

Wisdom

After the Incarnation

Jesus Christ

Propitiation

Mediator

Cross and sacrifice

The "Image of God" in Man

By Christ's humiliation the *image of God* is revealed in man: "For our Lord Jesus Christ himself, as image and figure of the economy, manifested that image by the force of the *"kenosis"* which was the abasement of the Lord in the form of a "servant", as it is well explained in the Epistle to the Philippians (2:7). Only the Son is a perfect, identical, and utterly accurate image of the Father, being a likeness by nature and in essence, for the Father impresses himself substantially.

"It is the notion of participation which more than any other concept dominates Cyril's theology of the image of God in man" says W. Burghardt. This means that no created thing is substantially and perfectly identical with God; our image of God is a matter of participation. To Cyril's judgment man is by nature a composite being, a sensible body and an intellectual soul, and it is precisely in the soul that man's resemblance to his Maker is rooted. Man images God in his mind, his reason, his intelligence, and in his understanding. Moreover, it should be realized that the image of God implies a divine seal upon us, the seal of *sanctification* and of *adoption*, secured by participation in the divine holiness. This prerogative however is dependent on our right relation with God as a sincere response to the propitiation of the Incarnate Word.

For Cyril, therefore, redemption is essentially a recapitulation with a completely new beginning leading to a complete restoration of the fallen. In this restoration the "image of God" had the special characteristic of a Son,

since originally the same image was given to Adam as to the first son. At this point it is noticeable that the "sonship" is one of the components of our sanctification, which for Cyril of Alexandria is none but a complete and fresh restoration "in Christ", an act of return that makes us sons. This approach was originally St. Paul's central theology to be "in Christ", and Cyril adopted it in a most effective way to stress the Sonship of Christ in regard to the communion of the Christian faithful with the Lord. Here St. Cyril's orthodox teaching is further revealed.

Exchange and Solidarity

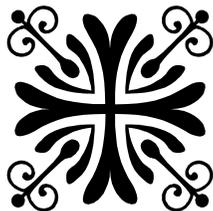
The basic fact of the Incarnation as understood above established a twin relationship between the Word of God and the human being:

- a. The Son of God became man in order that men might become sons of God. **He took what is ours, to give us what is his.**
- b. The condition of this exchange is the solidarity of all humanity with Christ. By virtue of this solidarity the Father restored human nature to its primeval state, taking for granted that the origin of such solidarity is the human nature of Christ.

This exchange and solidarity brings about the original name of Jesus, "**Emmanuel**" into the picture, and Cyril insists on this first name given to the Lord who became "with us":

*Many were saints before him, but not one of them was named Emmanuel, because the time was not yet come when he was to become "with us", that is, to become according to our nature. Whenever we hear the name given to the Son, "with us God", let us reflect and bear in mind, that not so was he with us in the close of the age, as one might speak of his being aforesaid also with the saints. For to them he was succourer, but "**with us he was made**".*

As a general conclusion let us state that for Cyril the *universality* of the Incarnation is of importance, since the rest of the mankind will not automatically profit from the Incarnate Word, unless they take certain steps themselves. Cyril has clearly stated that the recovery on the "image", as an essential element for salvation is intimately knit with the acceptance of the Baptism, at which time we die and are buried with Christ and reborn again. In most of his writings Cyril has scattered references to the role of the Eucharist as significant steps towards the same development of universal salvation. In partaking Christ's body and his blood, we are bodily sanctified, spiritually renewed, and universally "incorporated" in the mystical body of Christ, the Church.

Bibliography

- F. C. Conybeare, *The Armenian Version of revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the Incarnation and Epistle on Easter*, London, 1907. Attached is the Armenian text, pp. 95-143.
- Bettenson, H. *Documents of the Christian Church*, Oxford, 1963.
- Burghardt W.J. *The Image of God in Man According to Cyril of Alexandria*, Maryland, 1956
- De Durand, G.M. *Cyrille d'Alexandrie: Deux dialogue christologique*, Paris, 1964.
- Greek Orthodox Theological Review: *Minutes and Papers of the Consultation held at the University of Aarhus*, 1964.
- Jouassard G. *Impassibilite du Logos et Impassibilite de l'ame humaine chez Cyrille d'Alexandrie*. *Recherches de Science Religieuse*, (45), 1957, pp. 209-224.
- Kelly J.N.D. *Early Christian Doctrines*. Sec. Ed., London, 1960.
- Nersoyan T. *The Christological Position of the Armenian Church*, Jerusalem, 1957.
- Prestige L. *God in Patristic Thought*, London, S.P.C.K. 1959.
- Pusey P.E. *The Three Epistles of St. Cyril*, Oxford, 1872.
- Quasten J. *Patrologi III*, Maryland, 1960.
- Sellers R.V. *The Council of Chalcedon*, London, S.P.C.K. 1953.
- *Book of Letters* (in Armenian), Tiflis ed. 1901.

Sunrise Service

Introduction

The Sunrise Service is one of the seven daily services in the Armenian Church: The Midnight, Morning, Sunrise, Midday, Evening, Peace, and Rest Services. The last two are sung in the evenings on Wednesdays and Fridays during Lent, while the **Sunrise Service** in the mornings of the same weekdays, again during Lent. The rest of the services are standard daily services throughout the year. The central message of the Sunrise Service is **Jesus Christ the Light of the World**, and is addressed to the Holy Spirit in remembrance of the Resurrection of Jesus Christ.

History

The origins of the Sunrise service go back to the 8th century, as the great Catholicos of the Armenian Church John of Otsoon refers to it, stating that it was mentioned earlier in local traditions of the Armenian Church by one of his 7th century predecessors Catholicos Ezzar of Paraznakert. However, as we have it today, based on the skill and talent of its composition and music, the Service is undoubtedly authored by our great theologian and hymnologist **Catholicos St. Nersess the Graceful** of the 12th century. As well known, St. Nersess has been the talented author of the major part of the Hymnal of the Armenian Church and the Breviary, where we find hymns and prayers for all feast days, the Lenten season, commemorations dedicated to Armenian heroes and martyrs, as well as to national celebrations.

This Service in my opinion has a special historic background and challenge behind it. It is the worship of the Son of God, versus the worship of the sun of the universe. Being a great poet himself, St. Nersess ingeniously

manipulated and reversed the worship of the sun to the worship of the Son of God Jesus Christ. I am saying this because during his pontificate, St. Nersess experienced the estrangement of a segment of his flock who worshipped sun, calling themselves “*Arevortik*”, “Sons of the sun”.

“*Arevortik*”, "children of the sun", although considered themselves Armenian Christians, not only emphasized the sun to be the center of their belief, they also rejected the sacraments of the church, the ordination of the clergy, and the apostolic succession. They were in fact the remnants of the Paulician and Tontrakian sects which had penetrated in Byzantium and Armenia during the 6th and the 8th centuries.

The connection between the “*Arevortik*” and Catholicos Nersess, who was the pontiff of the Armenian Church during the years 1166-1173, is quite certain. Nersess the Graceful has a volume of the collection of his encyclicals known as “*Unthanrakan Thought*” (Letters Addressed to the General People), in which he mentions the “*Arevortik*” and proposes possible actions to be taken for their return to the bosom of the Mother Church.

It is mentioned further in the same source, that those separated Armenians had even petitioned to the Catholicos to receive them back. Those conditions at that time quite certainly substantiated the fact that St. Nersess “made the switch”, and without further alienating the lapsed, wrote anew the entire **Sunrise Service**, dedicated to the Son of God, “The Light of the World”, to attract them by way of their belief in the sun of the universe, at the same time enriching the Armenian Church with an outstanding worship service. Lenten season is the most fitting time for the faithful to follow "the Light" and find the "Way." St. Nersess the Graceful is the master of poetry and music, and in this service he manipulates the concept of the Light in its most expressive and conducive way.

Central Message

Obviously the central theme of this service is the **Light**, which is repeated 32 times in the entire service, and 17 times alone in the beautiful song which begins with “Light, Creator of light, First light”, the most popular hymn of the service. At first, the sunrise is emphasized as the creation of God. Then, the physical and the natural light of the sun is acknowledged which shines equally over the righteous and the sinner, whereby our good and evil deeds are equally revealed. Consequently, the “True Light”, namely the “Divine Light”, becomes evident and dominates through the Persons of the Holy Trinity, at the same time proclaiming the fundamental doctrine of the Trinity as the essence of Christianity.

According to St. Nersess, the “True Light” shines further through the intercession of the saints, and the intercession remains to be a permanent factor in the entire service, leading the faithful to the “**Way, Truth and Life**”. This service has the unique nature of not reflecting any negative and sinful action, but only the “good” and the “light”, as against the “sin” and “darkness”. These last words never appear in the entire service, making it a joyful, positive, and happy worship service.

Structure

Four integral parts develop the Sunrise Service, all of them enriched with songs, biddings, and prayers. The following are those parts with ample Scripture readings from the Book of Psalms only. No other citations are found in it, a choice which assures the personal nature of the service.

- (a) The first part has a **universal** nature, inviting “All nations from the East to the West, from the North to the South, to bless the Creator of the world”.

- (b) The second part is **intercessional**. The hermits, the witnesses, and the martyrs are called to intercede before God, through the Son of God and the Holy Spirit.
- (c) In the third part of this service the central theme, the **light**, is invoked as the true expression of three Persons of the **Holy Trinity** individually. The attributes of the light is also specified as justice, wisdom, mercy, and peace.
- (d) The last section of the Sunrise Service represents its conclusion with the proclamation of the “**Way**” which is Christ, who is also identified as the “Truth and the Life”.

Theology

The underlining theology of this Service is based on certain notions, such as, the Holy Trinity and the Intercession of the Saints. Both give the service authenticity and keep it within the orthodox teachings of the Holy Scriptures and in accordance with the canons of the Church Councils. The following theological notions are specified.

- (a) Godhead is revealed through the three Persons of the Holy Trinity, the Father, the Son, and the Holy Spirit, who appeared simultaneously in Jordan at the time of Jesus’ baptism by John: The Son was in the water, the Holy Spirit came down upon him like a dove, and the Father’s voice was heard from behind the clouds approving Jesus to be his “beloved Son”. The composition of the Sunrise Service explains the unity of the Trinity as the fountain of the “True Light”, through the worship of the unity of the Three Persons.
- (b) God the Father is the creator of the “First Light”, and is being worshipped as such. The Son is depicted as the “Righteous Sun”, whose

name was glorified with the Father before the creation of the sun. Here it becomes clear the pre-existence of Christ “before the times”.

- (c) The Holy Spirit proceeded from the Father, is worshipped equally as the radiant of the “True Light”.
- (d) The Incarnation of Jesus is proclaimed, mentioned in the first prayer of the Service, who being “the unlimited God”, has come down to meet the “limitation” of the human life on earth, for the sake of our salvation.
- (e) Emphasis is put, as said above repeatedly, on the intercession of the Saints, whose place in the orthodox faith of the church has been very essential. Those Saints represent collectively the hermits, the martyrs and the witnesses, who are acknowledged as the champions of the faith who gave their lives, shed their blood, and were baptized by the “death on the cross” in the name and with Christ the Lord.

Conclusion

The Sunrise Service is a true journey with a specific destination to the True Light, Christ himself. At the end the “*Janabarh*” is sung with deep devotion, meaning the “Way”, which in itself has the characteristic message of moving forward as a life-long journey, non-stop as it were, since the Light is the prime divine element in all its components. It is also instructive to know that the role of the saints is based on the Holy Scriptures, where the term occurs so often. Regarding the intercession of the saints who are born within the bosom of the Church and have become witnesses of Christ, we must realize that they are not worshipped at any point; they are only honored, since God alone is worshipped. The saints have gone through the “Way” by their own life-example, and through intercession they lead the faithful to Christ, the Light of the World.

Արեւագալի ժամերգութիւնը

Սուտք

Արեւագալի ժամերգութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եօթ ժամերգութիւններէն մին է. **Գիշերային, Առաւօտեան, Արեւագալի, Ճաշու, Երեկոյեան, Խաղաղական եւ Յանգստեան**: Վերջին երկուքը առհասարակ Մեծ Պահոց շրջանի յատուկ են, իսկ Արեւագալի ժամն ալ յարմար նկատուած է երգել Մեծ Պահոց Զորեքշաբթի եւ Ուրբաթ առաւօտները, վեց շաբաթ շարունակաբար: Ամերիկայի մէջ պայմաններու բերումով զայն կ'երգենք Կիրակի առաւօտները, փակեալ խորանի ետին կատարուող սուրբ պատարագի մատուցումէն ետք: Արեւագալի գլխաւոր պատգամն է Յիսուս Քրիստոս աշխարհի Լոյսը, ընդդէմ մեղսալից եւ խաւարային աշխարհի, եւ ուղղուած է Սուրբ Հոգիին եւ ի դէմս Յարութեանն Քրիստոսի:

Պատմական

Ութերորդ դարու Հայոց Հայրապետը՝ Յովհաննէս Օձնեցի, առաջին անգամ ըլլալով կը յիշատակէ Արեւագալի ժամը ու անոր հաստատումը կը կապէ իր նախորդներէն Եզր Փառաժնակերտցի կաթողիկոսի անուան հետ, որ եօթներորդ դարու Հայոց Հայրապետն էր: Այսուհանդերձ, Արեւագալի ժամերգութիւնը իր ներկայ լիակատար ձեւին մէջ անտարակոյս գործն է բազմաշնորհ Հայրապետին՝ Ներսէս Շնորհալիի, որ հայոց կաթողիկոսական գահը բարձրացաւ 12-րդ դարուն, ու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Շարակնոցն ու ժամագիրքը հիմնովին բարեզարդեց՝ գրելով աղօթքներ ու շարականներ, տալով նաեւ անոնց յատուկ եղանակ եւ երաժշտութիւն:

Արեւագալի ժամերգութեան ծագումն ու զարգացումը, իմ կարծիքով, կապ ունենալու է նաեւ Ս. Ներսէս Շնորհալիի ժամանակակից Արեւորդիք անունով հայ աղանդաւորներուն հետ: Արեւորդիները, թէեւ անունով քրիստոնեայ, արեւի պաշտամունքը կը

չեչտէին, կը մերժէին սակայն Եկեղեցւոյ սրբազան խորհուրդները, քահանայական կարգն ու առաքելական յաջորդականութիւնը: Անոնք մնացորդներն էին Պաւղիկեան եւ Թոնդրակեան աղանդներուն, որոնք 6-րդ դարէն մինչեւ 8-րդ դար տարածուած էին Բիւզանդիոնի եւ Հայաստանի մէջ:

Շնորհալի ներսէս Հայրապետ իր ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ-ին մէջ, որ կաթողիկոսական կոնդակներու եւ շրջաբերականներու հաւաքածոյ մը կը ներկայացնէ, կականարկէ Արեւորդիներուն եւ անոնց դարձի մասին պայմաններ ու կարելիութիւններ կ'առաջարկէ: Նոյն-իսկ խնդրանք եղած է աղանդաւորներուն կողմէ որ Հայրապետը գիրենք ետ ընդունի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գիրկը: Պատմական այս տուեալները կրնան հիմ ծառայել ըսելու որ Սուրբ Ներսէս Արեւագալի ժամը կարգաւորեց իմաստուն մօտեցումով եւ ճարտար դարձուածքով նաեւ որպէս դրական հակազդեցութիւն՝ չահելու եւ դարձի բերելու համար Արեւորդիները, անոնց տալով ճշդուած յարաբերութիւնը արեգակին եւ Աստուծոյ Որդիին, լոյսին եւ ճշմարիտ Լոյսին միջեւ:

Գլխաւոր Պատգամը

Արեւագալի ժամերգութեան կեդրոնական պատգամը անշուշտ ԼՈՅՍն է: Բառը 32 անգամ գործածուած է, 17 անգամ միայն «Լոյս, Արարիչ լուսոյ, առաջին լոյս» գեղահիւս երգին մէջ:

Որպէս մուտք՝ արեւածագն է, որ կը շեչտուի որպէս առաջին ստեղծագործութիւնը Արարչին: Սոյն շրջագիծին մէջ, Ֆիզիքական եւ տեսանելի արեգակ-նային լոյսին տակ, որ կը ծագի հաւասարապէս արդարներու եւ մեղաւորներու վրայ, եւ ուր նաեւ կը յայտնուին մեր բարի եւ չար գործերը, պայծառ կ'երեւի եւ տիրապետող կը դառնայ «Իմանալի Լոյսը»ը, որ աստուածային Լոյսն է՝ արտայայտուած Սուրբ Երրորդութեան երեք դէմքերուն՝ Հօր, Որդիին եւ Ս. Հոգիին միջոցաւ: Այդ Լոյսը ունի մէկ նպատակ՝ դէպի ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն:

Ս. Ներսէս Շնորհալիի բառերով, այդ Իմանալի Լոյսն է որ առաւել եւս կը պայծառանայ սուրբերու բարեխօսութեամբ: Թէեւ Արեւազալի միջանկեալ թեման սրբոց բարեխօսութիւնն է, անոր եզրափակիչ պատգամն ալ ճանապարհն է, Ճշմարտութիւնը եւ Կեանքը, որոնք յատկանիչները եղան մեր Տիրոջ: Արեւազալը կը տարբերի միւս ժամերգութիւններէն անով, որ հոս չարի եւ բարիի, խաւարի եւ լոյսի հակադրութիւնը չէ շեշտուած. չկայ: «Սաւար» եւ «մեղք» բառերը միայն մէկ անգամ գործածուած են՝ այս ձեւով ժամերգութեան տարով աւելի դրական, հաճելի եւ ուրախաուիթ մթնոլորտ մը: Լոյսը դէպի ճանապարհ առաջնորդողն է, եւ արդէն Արեւազալի նպատակն ալ այդ եղած է Հայրապետի մտածողութեան մէջ: Սաւարը փակուղի է, մինչդեռ լոյսը՝ իսկական ու ճշմարիտ ճանապարհն է:

Կառուցուածքը

Արեւազալի ընթացքը իր յատուկ բնոյթը ունի եւ կը բաղկանայ երգերու, քարոզներու եւ աղօթքներու յաջորդական կազմերով: Ս. Գրական ընթերցումը կը բաղկանայ Սաղմոսաց Գիրքի այլազան համարներէ, որոնք ընդելուզուած են հետեւեալ չորս մասերուն մէջ: Նկատի ունենալ նաեւ որ Սաղմոսներէն բացի ոչ մէկ հատուած կայ Աստուածաշունչէն, պարագայ մը որ ժամերգութեան անձնական յարաբերութիւնը կը ճշդէ Արարիչին հետ:

(ա) Առաջին մասը տիեզերական բնոյթ ունի: «Ամենայն ազգ եւ ազինք...յարեւելից մինչեւ յարեւմուտս, ի հիւսիսոյ եւ ի հարաւոյ...օրհնեցէք զԱրարիչն արարածոց»:

(բ) Երկրորդ մասը միջնորդական է եւ բարեխօսական: Կը յիշատակուին ձգնաւորները, կամաւորները, նահատակները, մարտիրոսները, որոնց բարեխօսութիւնը կը հայցուի:

(գ) Երրորդ մասը կեդրոնացած է բուն թեմային վրայ: ԼՈՅՍը իբրեւ արտայայտութիւն Ս. Երրոր-

դուրսեան երեք անձերուն: Լոյսին ստորագելիներն են՝ արդարութիւն, իմաստութիւն, բարեգթութիւն եւ խաղաղութիւն:

(դ) Չորրորդ մասով կ'եզրափակուի Արեւագալի ժամերգութիւնը, երբ Ճանապարհը՝ Քրիստոս կը գտնուի եւ ապա կը ճանչցուի նաեւ որպէս Ճշմարտութիւն եւ Կեանք:

Աստուածաբանութիւնը

Արեւագալի ժամը հիմնաւորուած է աստուածաբանական որոշ գիտելիքներու վրայ, գլխաւորաբար Սուրբ Երրորդութեան եւ սրբոց բարեխօսութեան, որոնցմէ կը ստանայ իր վարդապետութիւնը: Անկասկած, այս երկուքն ալ իրենց կարգին ծնունդ կ'առնեն Սուրբ Գիրքի տուեալներէն:

ա) Սուրբ Երրորդութեան վարդապետութիւնը Աստուծոյ յայտնութեան կը վերաբերի երեք Անձերու միջոցաւ, Հայր, Որդի, եւ Սուրբ Հոգի: Երեքը միասին եւ միաժամանակ յայտնուեցան, երբ Յիսուս, Աստուծոյ Որդին, կը մկրտուէր Յորդանան գետին մէջ: Արեւագալի ժամերգութիւնը երեք Անձերուն ուղղեալ միացեալ պաշտամունքով կը բացատրէ Ս. Երրորդութիւնը՝ որպէս աղբիւր «իմանալի լոյս»ին:

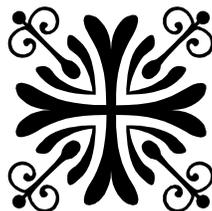
ՀԱՅՐ Աստուած կը պաշտուի որպէս ստեղծիչ լոյսի եւ որպէս առաջին Լոյս: ՈՐԴԻՆ՝ որպէս արեգակ որուն անունը արեգակէն առաջ փառաբանուած է Հօր անունին հետ: Հոս արդէն Քրիստոսի նախագոյնութիւնը կը հաստատուի ժամանակներէն առաջ: ՍՈՒՐԻ ՀՈԳԻՆ ժամերգութեան ընթացքին ստացած է իր իսկական բխումը՝ ի Հօրէ:

բ) Մարդեղութեան վարդապետութիւնը, այսինքն Աստուծոյ որպէս մարդ ծնանիլը հարեւանցի կերպով յիշուած է Արեւագալի առաջին աղօթքին մէջ, ուր անչափելին Աստուած «ի չափաւորութիւն» եկած է, այսինքն՝ ժամանակի եւ միջոցի մէջ յայտնուած է մեր փրկութեան համար:

գ) Աւելի կարեւոր շեշտը դրուած է սրբոց բարեխօսութեան վրայ: Սուրբերու ներկայութիւնը հին եկեղեցիներու մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւէ: Արեւազալի ժամը ճգնաւորներ, մարտիրոսներ, նահատակներ ու կամաւորներ կը դասակարգէ որպէս ախոյեաններ հաւատքի, որոնք արեամբ մկրտուեցան «ի մահ խաչի», յանուն Քրիստոսի եւ անոր հետ:

Եզրակացութիւն

Այս հիմամբ Արեւազալի ժամերգութիւնը արեգակէն դէպի աղբիւրը լոյսին առաջնորդող ճանապարհն է, այդ Լոյսը նոյն ինքն Քրիստոս դաւանելով: Ընթացքը, ինչպէս առօրեայ կեանքի ընթացքին, որ խաւարի եւ մութի ենթակայ է, լոյսի կարիքն ունի, իր ճանապարհը կը փնտռէ խաւարէն հեռանալով: Լոյսի ընթացքը Քրիստոսի Աւետարանն է, որուն հետեւեցան սուրբեր: Սուրբերու դերը հիմնուեցաւ Աստուածաշունչի ուսուցումներուն վրայ: Հարկ է սակայն շեշտել թէ սուրբերը չեն պաշտուիր, այլ միայն կը պատուուին, վանդի պաշտամունքը միայն Աստուծոյ յատուկ է: Սուրբերը եկեղեցւոյ ծոցէն ծնած են, կեանքի գնով հաւատարիմ մնացած են Քրիստոսի, ըլլալով իր նախավկաները եւ միայն Քրիստոսի շնորհքով դարձած են բարեխօսութեան արժանի դեսպանները:

Peace Service

Introduction

Peace Service is the first of the two specified evening services during Lent, addressed to the Holy Spirit and to the Word of God, Christ, “who was buried in the tomb, descended into the Hades, and brought peace to the souls”, as we read in the headline rubric of the Peace Service. Based on the structure of this service, we learn that God the Father sent his only begotten Son and the life-giving Holy Spirit down from heaven to earth, and extended peace to his chosen souls, the kind of peace that Jesus promised, not the peace that the world would give, but his own peace. The Rest Service follows without interruption.

Theological issues in both of these services are scarce, since the latter are designed to invite the faithful to worship and to worship only, devotion being the backbone of each, controlled by lengthy verses from the Book of Psalms. They are also prescribed by the prayerful songs of Saints Nersess the Graceful and Gregory of Narek, who lived during the 12th and the 10th centuries respectively. There are however strict and repeated prayers invoking the Holy Trinity and each of the three Persons individually with corresponding responses. There is also ample devotion addressed to the Saints of the Church, headed by St. Mary the Mother of God, seeking constantly their intercession.

The Psalms

The Peace Service is flooded with numerous verses from the Book of Psalms, the only Biblical citation in fact, since not even a reading from the Gospels or the Epistles is found in it, making the service exclusively personal, with heart-to-heart devotion between the worshipper and God.

Those Psalms radiate wishes as well as worries of all kind, such as, blessing, fear of God, salvation, affliction, divine righteousness and mercy, miraculous interventions, repentance and sacrifice, and above all the most desired peace, internal and external, all of which emerging from a person's daily life-experience, such as happiness, satisfaction, and mostly lack of strength which requires confession, peace of soul and mind, as we read in the following verses: *“My heart gladdened, my tongue rejoiced, and my body longed for hope”*; or, *“During my life-long journey toward you, forever you filled me with happiness before your countenance”*.

It is thus the abundance of the Psalms that flow intensely in the midst of prayers and hymns, for the simple reason that the personal thirst for peace is sorely needed as against the sinful life of mankind, which is quenched only by examining the life lived, putting it to the test before the Creator God. One verse alone puts everything together when it proclaims: *“God, you are to turn back and visit with us again and give us life, so that your people may rejoice in you”*. Here one can see the positive side of the evening prayer, not abiding in the lasting depression and sinful status, but longing for “joy in the Lord”, following our true repentance and the turning back of God the Father to us.

“Grant us, Lord”

This is the first hymn asking the Lord God “to grant his heavenly peace to us” through his invincible Cross. The hymn recalls “God is with us” at the end of each verse, repeated twenty times, reminiscing the Child of Bethlehem, who was called **Emmanuel**, by the archangel, meaning “God with us”. At the end the relevance of the hymn and the Child Jesus is revealed when it says: *“Because a Child was born, a Son was given to us, whose authority was placed on his shoulders”*, on the Cross itself.

Confession and Repentance

God's protection is invoked following sincere confession of sins which the prayer has specified as "secrets" and which is addressed to God Almighty and the omnipotent Lord of all. The prayer at this point becomes a supplication for deliverance from sins, for receiving divine gifts from the fountain of peace, and rejecting all satanic snares for the sake of peace of mind, during our sleep as well as while we worship, and "for all times". Prayer amounts to "salvation in action" through repentance and contrition. Not the words alone, but the intention and the upright spirit of the person is primarily sought for effective prayers.

Psalms 27 calls God the "light and life" which has the power to relieve the faithful from fear and tremble, since God can lift him far above the mountains and his head up above his enemies all around him. The Savior Lord shall rescue him from being despised and from desolation.

"Look Down Father with Love"

This hymn comprises the most popular song written by St. Nersess the Graceful whose central theme is the life of Christ Jesus and his Gospel. At first the compassionate Father is called to look at his creatures which are in need of returning to him, assisted by the host of angels. The faithful looks for light to the eyes of his heart, and is anxious to get gifts from the fountain of light which the great Saint, as a very sensitive and talented poet, sings at the same time, calling upon the creation of God and linking it with the new creation of the one who prays, as he is now ready to revoke his misdeeds and renew his mind and his soul. The Light is dominant in this service as "the rational radiance" and as "the flame of love". That light and flame are now ready to cleanse the thoughts and deeds of our hearts and to replenish them with the light of the

knowledge of God. “The fire of love” is what St. Nersess is applying, as against the fire in nature which destroys and ruins. In fact, he calls Christ as the “living fire” which must enter each person to revive and renew, similar to the “tongues of flame” that came upon the Apostles.

Prayer and Psalms

The Son of God is acknowledged as the “Emissary of Peace”, Christ himself, who will protect us at night and against the adversary. It is further acknowledged as “the immortal Lord of all goodness”, especially in reciting Psalm 118 where in its entirety the weakness of the individual finds resistance, the need of God’s commandments is deeply felt, penitence and absolution are sought as necessary ways to achieve guidance and lasting comfort and consolation. Supplication for peace is expressed by way of “my own lips as I tell all about the works of the Lord, for I had learned the sweetness of your deeds and knowledge, whereby I stood firm in your precepts all the way”.

“We ask of you”

This moving hymn brings the worshipper face to face with the compassionate Father, the Son Jesus, and the Holy Spirit one by one in each of the first three stanzas. God the Father is invoked first for consolation and strength throughout the days of our distress. The intercession of the Mother of God and the righteous is asked at the conclusion of each appeal. The Son of God who lifted the weight of our sins on the cross, is now being asked to help the worshipper in return to carry the sweet burden of God’s commandments, after the fatigue of the day’s labor. The Holy Spirit who is called the one who “loves mankind”, is the divine agent to renew life on earth, as he reposes the souls of the deceased anew, those who were born from the holy fountain of the church, now dead, those who were

baptized and confirmed from the very beginning. They are always given the care of the Holy Spirit throughout this service. The remaining stanzas are communion with the Kingdom of God and the holy Apostles of Christ, and true expectation of the second coming of the Risen Christ is proclaimed.

The Five Weekday Hymns

Although not ordinarily sung, but the five hymns are specified for Wednesdays, Thursdays, Fridays, Mondays, and Tuesdays. The first is devoted to the Holy Virgin Mary, who is designated as the “Golden Vessel and the Ark of the Covenants”, who is praised by the hosts of angels as “the one most blessed of all women”, because she was the one who bore the Word of God in flesh. The faithful in unison sing in awe and worship Christ, asking in tears to endow them with his divine light through the intercession of his Mother Mary.

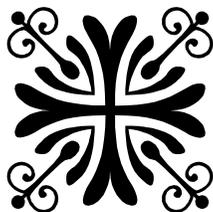
The second hymn is devoted to the Holy Apostles who were chosen from the beginning as the “good messengers” of Christ, to administer the divine mysteries, and who rescued mankind from the depth of their sinful seas ashore into eternal life. The third day’s hymn is dedicated to the Holy Cross as the “tree of life” of which Paul the Apostle spoke and witnessed so eloquently revealing the essence of God’s wisdom and power as against the foolishness and weakness of men in his First Letter to the Corinthians. The Crucifixion for Paul is a daily occurrence rather than an event in the past: “**Christ is being** crucified”, rather than “Christ crucified.”

The Monday’s hymn is a tribute to the Good Shepherd, who left the ninety-nine sheep and went to find the one lost in the wilderness, resulting in heavenly joy. An allusion is made also to the first shepherds who appeared in Bethlehem during the Birth of Jesus, and to the oil-bearing

women who hastened to the Tomb of Jesus and returned glorifying the Resurrection of Christ.

The fifth hymn is sung on Tuesdays proclaiming the Groom and the Bride, Christ and the Church respectively, who were united “in love for his church”, the witness of which is none other than John the Baptist from whom Jesus “humbly” received baptism in Jordan, thereby “cleansing the water and washing the sins of Adam”.

The Peace Service is concluded with a prayer in memory of the deceased in Christ, followed by the Lord’s Prayer.

ԽԱՂԱՂԱԿԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ներածական

Մեծ Պահոց յատուկ գոյգ ժամերգութիւններէն առաջինն է Խաղաղական Ժամը՝ ուղղուած Ս. Հոգիին եւ Բանին Աստուծոյ՝ Քրիստոսի, «որ եղաւ ի գերեզմանի, էջ ի դժոխս, եւ խաղաղութիւն արար հոգւոցն»։ Ժամերգութեան կառոյցէն յայտնի կը դառնայ որ Հայր Աստուծոյ աշխարհ ուղարկած իր Միածին Որդին եւ արարչագործ Սուրբ Հոգին երկինքէն երկիր իջնելով խաղաղութիւն պարգեւեցին ընտրեալ հոգիներուն, ինչպէս Յիսուս Քրիստոս ըսած էր յայտնապէս թէ իր եւ ոչ թէ աշխարհի խաղաղութիւնն էր որ կը բերէր մարդոց։ Զոյգ ժամերգութեանց մէջ քիչ ատեն կը հանդիպինք աստուածաբանական կէտերու, քանի որ ժամերգութեանց նկարագիրն ու նպատակը այդ չէ, այլ աղօթքի գորութեամբ անձնաքննութիւն ու անկեղծ հաղորդութիւն գոյացնելն է Աստուծոյ հետ։

Պաշտամունք են անոնք լիովին, քան այլ ինչ որ կ'իյնայ տեսական աստուածաբանութեան ծիրէն ներս։ Կան անշուշտ հիմնական եւ կրկնակի ակնարկութիւններ Ս. Երրորդութեան վերաբերեալ, ու անոր իւրաքանչիւր դէմքին յատուկ ներգործութեան։ Կան նաեւ սրբոց բարեխօսութեան մշտական ներկայութիւնն ու անոր ներգործութիւնը, բոլորն ալ սակայն պաշտամունքային եւ ներանձնական նկարագրով ու նպատակով։

Սաղմոս

Խաղաղական Ժամը ողորդուած է Սաղմոսներով, մեծ մասամբ անձնական, եղակի առաջին դէմքով արտայայտուած ըղձանքներ եւ աղօթքներ։ Զկայ Ս. Գրքի ուրիշ այլ հատուած, նոյնիսկ Աւետարանական հատուած մը, բացի ընդարձակ այդ սաղմոսներէն, որոնց մէջ օրհնութեան, երկիւղի, փրկութեան, նեղութեան, աստուածային արդարութեան եւ ողորմութեան,

սքանչելի հրաշագործութեանց, զղջումի եւ պատարագի, ու վերջապէս կրկնակի խաղաղութեան անվերջ ըղձանքներ իրար կը յաջորդեն, մարդուս կեանքի ամենօրեայ փորձէն առնելով ամէն հաւանական դրուագ, քիչ անգամ ուրախ, յաճախ գոհունակ, եւ շատ անգամ տկարութեան եւ խռովութեան, խոստովանանքի եւ թշնամանքի տուայտանքներով, բոլորն ալ յանգելով հոգիի եւ մտքի խաղաղութեան, որ կը պատկերացուի հետեւեալ համարներով. «Ուստի ուրախացաւ սիրտս, լեզուս ցնծաց, ու մարմինս յոյսով ապրեցաւ», եւ կամ, ապականութենէն դէպի կեանքի ճանապարհ ընթացքը «իսպառ լեցուց զիս ուրախութեամբ քու առջեւդ վայելուչ քաղցրութեանդ շնորհիւ»:

Միայն սաղմոսներու հոգեպարար տարափն է որ կը շարահիւսուի հոգեւոր երգերու, քարոզներու եւ աղօթքներու ընդմէջէն, առանց Աւետարանական այլ ընթերցումի, որ կը բացատրուի սա յատուկ նշանակութեամբ: Սաղմոսներու շարանը կ'արտայայտեն լիովին խաղաղութեան ծարաւը մեղսալից կեանքի ոլորտներուն մէջ, կեանքի իրական պատահարներուն առընթեր, եւ կը պատրաստեն հաւատացեալը Ոստրաղութեան Իշխանը ցնծութեամբ դիմաւորելու, երբ կ'ըսուի «ամէն ոք որ քեզ կը փնտոէ ով Տէր, թող ցնծայ եւ ուրախանայ քեզմով»: Ի վերջոյ սաղմոսերգուին ջերմեռանդ հաւատքը հոգւոյ խաղաղութեամբ կ'արտայայտուի երբ կը գոչէ: «Աստուած դուն դարձեալ պիտի ապրեցնես զմեզ եւ քու ժողովուրդը քեզմով պիտի ուրախանայ», եզրափակիչ եւ յանկուցիչ այդ վստահութիւնը ներշնչելով հաւատացեալ աղօթասացի հոգիին մէջ իսկական խաղաղութեան թաքուն աւետիսով:

«Շնորհեա մեզ, Տէր»

«Շնորհեա՛ մեզ, Տէր» երգը իր աղերսագին կրկնաբանութեամբ եւ կուռ բովանդակութեամբ ու յատուկ նկարագրով բոլորովին տարբեր շեշտադրութեամբ կ'երգուի բազմատմամբ միւս շարականներուն, որուն կորիզը անշուշտ խաղաղութիւնն է,

երկնային եւ երկրային, որոնց միջեւ գիշերային այդ ժամուն «ամենայաղթ զօրութիւն» զգեցած Սուրբ Խաչն է որ կը մէջբերուի որպէս նշան ապաշխարութեան եւ փրկութեան: Խաչի զօրութեան կողքին զայն կրողին՝ Բեթղէհէմի Մանկան՝ էմմանուէլի ոգեկոչումն է որ կը լրացնէ նոյն այս երգը երբ ամէն համարի աւարտին «զի Աստուած ընդ մեզ է», այսինքն Յիսուսի տրուած սկզբնական անունը էմմանուէլ, «որ թարգմանի ընդ մեզ Աստուած», կը յանկերգուի շարունակաբար, երբ մանաւանդ «քանզի մանուկ ծնաւ մեզի, որդի տրուեցաւ մեզի», որուն իշխանութիւնը իր ուսերուն վրայ կրած Խաչն իսկ եղաւ: Ի վերջոյ Խաղաղութեան Իշխանն է որ մեզի հետ պիտի մնայ ընդմիշտ: Այս երգին մէջ Քրիստոսի Մարդեղութիւնն ու Փրկագործութիւնը զիրար կը լրացնեն աստուածաբանական նրբին կառոյցով ու կը հաստատեն Աստուծոյ կամքին գործադրութիւնը երկրի վրայ:

Խոստովանանք

Ձղջումի, սրտի գաղտնիքներու (մեղքերու) խոստովանանքի յատուկ աղերսանքներով ծածկագէտ Աստուծոյ ուղղեալ մաղթանքով մը, ու անոր յաջորդող քարոզովն ու աղօթքով, Աստուծոյ պահպանութիւնը կը հայցուի հաւատացեալներու անձերուն համար՝ իր ողորմութեանը շնորհիւ: «Տէր բարերար» աղօթքը թէ՛ մեքերէ ազատուելու եւ թէ՛ խաղաղութեան աղբիւրէն բարի պարգեւներ խնդրելու ըզձանքը կը յայտնէ սատանայական խռովքէ մարդոց միտքը խաղաղեցնելու համար, թէ՛ գիշերային այս պաշտամունքի ատեն եւ թէ՛ «յամենայն ժամանակի»:

Յաջորդող 26-րդ սաղմոսը լոյս եւ կեանք կը կոչէ արարիչն Աստուած ու անոնց զօրութեամբ այլեւս վախ եւ դող չի կրնար պատել հաւատացեալը, քանի որ Աստուած զինք ժայռերէն աւելի վեր բարձրացնելով, իր գլուխն ալ բարձրացուցած պիտի ըլլայ աւելի վեր քան իր թշնամիները: Փրկիչ Տիրոջ օգնութիւնը կը խնդրուի որ զինք չանարգէ ու առանձին չթողու,

մանաւանդ որ «հայր իմ եւ մայր իմ թողին զիս եւ Տէրն իմ ընկալաւ զիս»:

«Նայեաց սիրով»

Հիմնական շարականը Սաղաղական ժամուն «Նայեաց սիրովն» է գրուած ու երգուած Հայ Եկեղեցւոյ մեծ սուրբին Ներսէս Կաթողիկոս Շնորհալիի կողմէ «Ներսէսի Երգ» սկզբնատառերով շարադրուած, որուն կորիզը կը կազմէ Յիսուս Քրիստոսի կեանքն ու անոր Աւետարանը որպէս լոյս աշխարհի:

Նախ գթած Հօր սիրով իր դէմքը դէպի իր արարչու թիւնն ու տկար արարածներու դարձն է որ կաղերսուի պահապան հրեշտակներու բանակներու օգնութեամբ: Սրտի աչքերուն լոյս կը խնդրէ աղօթասացն ու երգիչը Շնորհալի՝ շնորհներ բաշխող լոյսի աղբիւրէն: Հարկ չկայ հաստատելու որ ամենէն զգալուն եւ տաղանդաւոր բանաստեղծն է Շնորհալի Հայրապետ որ կ'երգէ, Աստուծոյ արարչագործութիւնը վկայակոչելով ընդմիջտ, զայն կապելով նորաստեղծ ստեղծագործութեան հետ որով հաւատացեալը կը նորոգէ իր միտքն ու հոգին:

Լոյսը տիրապետող է որպէս «ճառագայթ իմանալի», որպէս «սիրոյ հուր», որ պիտի մաքրագործէ մեր սրտի խորհուրդները ու անոնց փոխարէն գիտութեան լոյսով պիտի փայլեցնէ զանոնք:

Աղօթք եւ Սաղմոս

Աստուածորդին «Սաղաղութեան հրեշտակ» կը կոչէ, որ պէտք է հասկնալ դեսպան խաղաղութեան, Քրիստոս ինք, որ պիտի պահպանէ զմեզ գիշերուան եւ դեւերու պատուհաններէն, որ իսկոյն կը յատկանշուի որպէս «բարիքներ պարգեւող անմահ Տէր»: Երկարապատում 118-րդ սաղմոսը աւելի անձնական հանգամանք կը կրէ, թուելով անհատին տկարութիւններն ու դիմադրութիւնը, Տիրոջ պատուիրաններուն հանդէպ զգոյշ մնալու կարիքը, խոստովանանքի եւ ուղղութեան գալու անհրաժեշտութիւնը, անհուն մխիթարանքի

զգացումով պատուուած ըլլալը: Աղաչանքներու տարափ մը կը յագեցնէ Ռադաղական ժամուն հետեւողը երբ կը ձայնակցի ըսելով թէ իմ շրթունքներով պիտի պատմեմ Տիրոջ ամէն իրաւունքները, քանի որ ինծի սորվեցուցիր խրատիդ եւ գիտութեանդ քաղցրութիւնը որոնցմով ես հաստատ մնացի քու պատուիրաններուդ մէջ:

«Ի քէն հայցեմք»

Սրտայոյց է «Ի քէն հայցեմք Հայր գթութեանց» շարականը, որուն առաջին երեք տուները յաջորդաբար կ'ուղղուին Հօր, Որդւոյն եւ Ս. Հոգիին, առաջինը մխիթարութեանց Հայր Աստուածը ըլլալով կը մխիթարէ զմեզ մեր մեղքերու տրտմութեանց ժամերուն, աղաչանքովն ու բարեխօսութեամբը Ս. Աստուածածնին: Նոյն բարեխօսութեամբ եւ արդարներու միջնորդութեամբ Որդին Աստուած կ'ոգեկոչուի որ գայ թեթեւցնելու մեր մեղքերու ծանրութիւնը ապաշխարութեամբ, եւ զօրացնելու զմեզ իր պատուիրաններու քաղցր լուծը կամովին կրելու որպէս խաչ:

Մարդասէր Սուրբ Հոգիին ուղղեալ երրորդ բաժնին մէջ շարականագիրը վերանորոգուիլ կ'ուզէ, եւ միեւնոյն ատեն աւազանէն մկրտեալ եւ այժմ հանգուցեալ սիրելիներուն լուսաւորեալ կեանք կ'աղերսէ, դարձեալ Քրիստոսի Տիրամօր եւ արդարներու աղաչանքներով: Մնացեալ երեք տուներուն մէջ յանցանքներու ներում կը խնդրուի, առաքելոց հետ հաղորդութիւն կը հայցուի, եւ հաւատացեալք կ'աղաչեն որ վերջին դատաստանին եւ Տիրոջ երկրորդ գալստեան կրկին մեր ննջեցեալները յիշուին:

Ստեղի Շարականներ

Հինգ ստեղի շարականներ տեղադրուած են հոս, չորեքշաբթի, հինգշաբթի, ուրբաթ, երկուշաբթի եւ երեքշաբթի օրերուն յատուկ: Այս արդէն կը յայտնէ թէ Ռադաղական ժամը կատարուելու է յիշեալ հինգ օրերուն, զանց ընելով անշուշտ շաբաթ եւ կիրակի օրերը որոնք սրբոց եւ տէրունի տօներու յատուկ օրեր են: Զորեքշաբթիի ստեղին նուիրուած է Սուրբ Աստուա-

ծածնին որպէս «սափոր ոսկի եւ տապանակ կտակարանաց», հայցելով իր բարեխօսութիւնը որպէս գլխաւորը բոլոր սուրբերուն մէջ, միշտ անշուշտ հաւատացեալներու պաշտամունքն ու երկիրպագութիւնը իր միջնորդութեամբ հասցնելու իր որդւոյն եւ մեր Փրկչին:

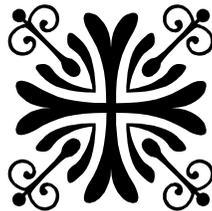
Հինգշաբթիի ստեղին Առաքեալներուն նուիրւած է որպէս «Աստուծոյ ընտրեալները, նոյնիսկ աշխարհի ստեղծագործութենէն առաջ»: Անոնց բարեխօսութիւնը եւս կը խնդրուի որոնք «բարեկամք» նկատուած են Քրիստոսի, այսինքն Տիրոջ բարի կամքը կատարողներ, եւ «հազարապետներ» Աստուծոյ խորհուրդներուն, այսինքն տնտեսներ եւ գործակալներ, որոնք մեղքի ծովէն մարդիկ դուրս բերին ու առաջնորդեցին դէպի անմահ կեանք:

Ուրբաթ օրուան ստեղին «աստուածագարդ» սուրբ Խաչին նուիրուած է, որ որպէս կեանքի փայտ կամ ծառ, եկաւ փրկութիւն բերելու մարդկութեան: Հոս «պարծանք պօղոսեան» յիշատակութեամբ Պօղոս առաքեալ կողակոչուի որպէս առաջին դաւանողն ու քարոզիչը Ս. Խաչին, ինչպէս կը կարդանք Ա. Կորնթացւոց ուղղած իր թուղթին սկիզբը՝ «վասնզի Խաչին քարոզութիւնը կորուսեալներուն համար յիմարոթիւն է, սակայն փրկուածներուն՝ Աստուծոյ գորութիւնն է եւ իմաստութիւնը»:

Երկուշաբթիի ստեղին, Քաջ Հովիւին ակնարկելով, մարդոց մոլորեալ վիճակէն դարձի բերելու մաղթանքն է որ կերգէ, կորուսեալ մէկ ոչխարին վերադարձը եւ մնացեալ իննըսունեկննին միանալու առակը վերականգնելով: Երեքշաբթիի ստեղի շարականը որպէս կեդրոնական կերպար ունի Յովհաննէս Մկրտիչ, որ խօսեցաւ Քրիստոսի ու Եկեղեցւոյ միացումին մասին, ինչպէս փեսայի եւ հարսի: Հոս կը նշուի Յիսուսի մկրտութիւնը Յորդանան գետին մէջ ուր Յիսուս «հայցելով ի ծառայէն», Մկրտիչէն, լուաց Ադամի մեղքը, վկայուելով միանգամայն «յամբողջւոյ», Յովհաննէս Կարապետ Մկրտիչէն, որպէս գառն Աստուծոյ որ աշխարհի մեղքը իր վրայ վերցուց:

Հոգւոցն Հանգուցելոց

Խաղաղական ժամերգութիւնը իր աւարտին կը հասնի ննջեցեալներու յատուկ աղօթքով, յիշելով բոլորը միասնաբար որ արժանի ըլլան մեղքերու քաւութեան:

Rest Service

Introduction

During Lent Peace Service is followed by the Rest Service, addressed to God the Father, who sent his only Begotten Son to protect the faithful under his right hand “during the darkness of the night”. Whereas the author of the Peace Service is mainly **St. Nersess the Graceful**, the Rest Service has the blessings of both St. Nersess (12th century), and **St. Gregory of Narek** (10th century). Both services are similar in structure and in purpose. More devotional prayers dominate the Rest Service, authored by the two Saints, in addition to the Psalms as the required Biblical citations, making it all the more purely private and personal songs and prayers between the individual and God, with the intercession, as always, of the saints of the church.

Both of the dominating prayers are most popular, original, and personal, the first by St. Nersess the Graceful, known as the 24-verse “*I confess with faith*” written for the 24 hours of each day, and the second, the following four chapters of St. Gregory of Narek’s famous prayer book, known as “Book of Lamentation”: a) “*Accept O Lord Almighty*”, b) “*Son of God*”, c) “*Eternal God*”, d) “*Appeal to the Mother of God*”.

The Psalms

The opening Psalms proclaim “light” and “truth” as God’s attributes, and God’s greatest gifts are requested as guides of each person’s daily life. It is followed by the lengthy Psalm starting with “*Thy mercy, O Lord, shall come to me, and Thy salvation shall reach me according to Thy words*”, where divine commandments, witness and meekness, along with a series of virtues are revealed; also

as contrast, vices are recalled at the same time coming from the behaviors of the sinners, arrogant people, and wrong doers, leading to unconditional repentance. God is called upon as “*helper and savior*” to “*help me and save me according to his promise*”. The lost sheep is prophesied in these Psalms retroactively, suggesting the return of the one servant who has not rejected the commandments of God, but has kept them dutifully, as against the other unfaithful servants who have fallen and gone astray, being unable to be restored in their God-given image and privileges.

Intercession of Saints

Next, the person who is ready through repentance and prayers is now committing himself to the heavenly King, hoping for and depending on the intercession of the Cross and the numerous Saints. The Lord who will keep us in peace during the night, this time collectively and not personally only, is also asked to do us the favor of granting peaceful night, so that we may rise the next morning and be counted as worthy worshippers of God.

The Gospel

A brief passage from St. John’s Gospel is read quietly, where the seed of the wheat is told to be buried in the ground to die, in order to bear fruit abundantly. The central message is “*to follow Jesus*” as we commit ourselves to serve him. This is a must, Christ says, so that we may live with him wherever he goes as his servants. The award of such intimate commitment is the “honor come from my Father”. “Protect us Christ our God” is the short prayer, followed by the Lord’s Prayer, signaling the transition of the service from the Psalms to the specified prayers of the two Saints, St. Gregory of Narek and St. Nersess the Graceful, which are purely personal prayers, as we shall see, rather than collective signifying the person’s personal relationship with God through Jesus Christ.

“O Lord, Accept with Tenderness”

St. Gregory of Narek’s four chapters, labeled as “*Powerful prayers for the nightly terrors*”, all of them are taken from his “Book of Lamentation” with the opening personal and contemplative appeal, saying: “*Prayer with God from the depth of the heart*”. The first is the popular prayer “Accept Lord with tenderness”, which is sung in the first person, each person praying for himself privately for his manifold sins and weaknesses, in a most superb style of speech, highly literal, in a condensed, uneven, unusual, and in diversified images, and yet in a most quieting manner, with a tranquil and light melody, assuring the purity of the expression of the words, rather than losing their meaning in a solemn performance of the music, as we sing the hymns ordinarily.

In his prayer, the Saint describes his sinful life, also the sinful nature of the human being, as “needing mercy”, as “experiencing shameful sadness”, addressed to the “inscrutable God”, who is also life-giving, strengthening, and just, of whom peaceful gladness is asked through the intercession of the Holy Virgin Mary and the entire chosen saints. The prayer manifests, on the other hand, trouble, madness, dream, and bad behavior, and longs for freedom from such problems with “soul-searching joy, and watchful vigil, fixed at you”.

“Son of God”

The second “powerful prayer” is addressed to Christ, Son of God “*whose Birth is inscrutable, and with whom nothing is impossible*”, but on the contrary, sins are melted, demons are chased, guilt is wiped out, bonds are loosened, and chains are broken. As for the third prayer, called “**Protection against the demons**”, the eternal and benevolent God is invoked, who is the creator of day and night, as he is the hope of the sons of light, who disperses

the darkness of death with his “skilful wisdom”, and reveals the glory of his lordship, before whom all shall worship on their knees. The Son now is identified as Christ who is “my hope and my confidence”, whom St. Gregory calls “God of all”, who granted comfort to the mourners, and pardoned those who committed sin. Here the “seal of the Cross” is also mentioned, renewed by divine blood, whose gifts granted the honor of adoption by the sacrament of baptism.

“Appeal to the Mother of God”

This section of St. Narekatsi’s prayer is an appeal for intercession addressed to St. Mary, Mother of God, asking help to the troubled individual who is desperate, heartbroken, and fallen because of divine wrath. She is named “ambassador of men and heavenly queen”, to whom fervent requests are made to change the troublesome days of the miserable individual into days of joy, enabling him to kneel down and be reconciled with God. The Saint has given the following specific appellations to Saint Mary: **“Holy, Pure, Happy, Graceful, Holy Virgin, Venerable, Purgative, Peacemaker, Reposing, Devoted Covenant, Sweetness, Reconciliation, Living Light, Praised, Gladness, Life Medicine, Pious Soul.”**

“I Confess with Faith”

Now we get to the popular 24-verse prayer of St. Nersess Shnorhali, identified as “Prayer for each person believing in Christ”. In the first five verses the believer in Christ is ready to confess the Holy Trinity in unison, and then individually, the Father, the Son, and the Holy Spirit, asking each one of them to bestow on him different gifts, to be accepted by the Father like the lost sheep and the prodigal son, and by Jesus Christ to be remembered at his second coming along with the criminal on the cross who was saved, and by the Holy Spirit to be cleansed again by

divine fire, like the apostles who were enlightened and empowered at the Pentecost.

The next six verses are devoted to the remission of sins, to the elimination of guilt, to the examination of the secrets (sins), and to the restoration of the eyes, ears, hands, heart and feet by the all-provident Lord, so that the individual may act accordingly and serve the commandments of God faithfully. Then, Christ is invoked as the “Living Fire” that will kindle inside and heal all kinds of illness, the only way to acquire pure conscience and wisdom to speak, to hear, and to work.

The great Saint invites the faithful as an individual to commit himself to the Lord, to the heavenly King, to the Creator of all, who wishes all goodness to be protected by Christ, the Keeper of all, during the daylight and the midnight, at home as well as walking on the road. He will also bring back those gone astray, returning them from their bad habits into their good behavior, making them partakers of the heavenly kingdom in the fear of God and with love. Being the fountain of immortality, Christ will wash his follower with the tears of his repentance, thus restoring him firmly in the orthodox faith.

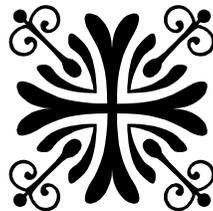
Each verse in this prayer carries the same conclusion: “Have mercy on Thy creatures, and on me a manifold sinner”, repeated 24 times with heartfelt prayer addressed to the benevolent Lord, who will commit his soul to the good angel, freeing him from the evil one. Only then, Christ the True Light will make the believers soul worthy to His glory and rest him among the righteous.

The last three verses are impressive, as they lead the individual face to face with Christ, the Just Judge, the all-merciful Lord, and the glorified Lord, asking him to have mercy equally on all his friends, the faithful and even his enemies alike. His last appeal to the glorified Lord would be to give him strength to accomplish all his good wishes

through the mediation of the saints, including the prophets, the apostles, the martyrs, and the saints of the Christian Church headed by St. Mary, St. John the Baptist, and St. Gregory the Enlightener. This long and yet most inspiring prayer comprises the mirror of the Gospel of Christ, and as we look at it, we find ourselves with our weaknesses under the light of that Gospel, thus receiving a particle of Christ's help at each time during all the days of our life.

“Our God, glory to Thee”

Following a short prayer dedicated to St. Mary, the Lord's Prayer is recited in memory of those fallen asleep. The conclusive prayer with proper response is now recited melodiously by the presiding clergy, glorifying God for granting mankind peaceful life on earth, and asking his protection from all evil deeds, so that all may be worthy to receive his blessings. Help is requested from the merciful and compassionate Lord to keep safe the church builders, the pilgrims, the Christian states, keeping them all under the honorable Cross in peace. With a spiritual message and the last benediction the faithful is dismissed.

ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ներածական

Յաջորդելով ինադադական ժամերգութեան, Հսկումի ժամերգութեան երկրորդը կը հանդիսանայ Հանգստեան Ժամը որ կը կատարուի ի դէմս Հայր Աստուծոյ խնդրելով որ իր Միածին Որդւոյ պահապան աջով հովանի ըլլայ մեզի «խաւարային գիշերուան ընթացքին»:

Եթէ ինադադական ժամու հեղինակաւոր դէմքը Ս. Ներսէս Շնորհալին է, Հանգստեան ժամու սուրբ հեղինակներն են դարձեալ Ներսէս Շնորհալին իր կողքին ունենալով մեծ աղօթասացը Գրիգոր Նարեկացին: Հոս եւս Ս. Գրիգոր ընթերցումը սաղմոսներէն քաղուած ըլլալով հանդերձ, տիրապետողն աղօթքներն են միշտ Շնորհալի Հայրապետի «Հաւատով խոստովանիմ» աղօթքի 24 տուները, օրուան 24 ժամերուն համար գրուած, եւ Սուրբ Գրիգոր Նարեկացիի Մատեան Ողբերգութեան հռչակաւոր գիրքի «Ընկալ քաղցրութեամբ», «Որդի Աստուծոյ», «Աստուած յաւիտեանական» եւ «Աղերս առ Տիրամայր» հրաշալի եւ ներշնչող աղօթքները:

Նկատի ունենալ սա պարագան որ թէ՛ Շնորհալիի եւ թէ՛ Նարեկացիի յիշեալ աղօթքները անձնական առաջին դէմքով գրուած են, վերածելով զանոնք զուտ անձնական եւ ներհայեցողական աղօթքներու մարդու եւ Աստուծոյ միջեւ:

Սաղմոսներ

Առաջին սաղմոսով արդէն «Լոյս» եւ «ճշմարտութիւն» կը խնդրուի Աստուծմէ որպէս առաջնորդ կեանքի ամէն քայլափոխի, որուն կը յաջորդէ 118-րդ երկար սաղմոսը՝ ծանօթ որպէս «Եկեսցէ ի վերայ իմ ողորմութիւն քո Տէր»: Հոն աստուածային պատուիրաններու, վկայութեան, խոնարհութեան եւ շարք մը հոգեւոր առաքինութեանց կողքին, ամբարտաւաններու,

մեղաւորներու եւ տրտմութեան հակոտնեայ նշանները որպէս խոստովանանք կը յայտնուին ու անոնց համար ալ Աստուած կը կանչուի որպէս «օգնական եւ փրկիչ», որպէսզի «օգնէ ինձի եւ ապրեցնէ զիս իր խոստման համաձայն»: Մորորեալ ոչխարի մարգարէաշունչ առակը սաղմոսաց այս բաժնին մէջ, կուգայ յետադարձ ակնարկով փնտռելու ծառան որ չէ անտեսած պատուիրանները պահելու իր պարտքը, յանդիմանելով սակայն այն միւս բոլոր ծառաները որոնք անօրէնութիւն գործելով ինկան, հեռացան ու չկարողացան վերահաստատուիլ իրենց աստուածաստեղծ պատկերին մէջ:

Սրբոց Բարեխօսութիւն

Յաջորդող մաղթանքով անձր ինքզինք երկնաւոր Թագաւորին կը յանձնէ, յուսալով սուրբ խաչին եւ բազմաթիւ սուրբերու բարեխօսութեան: Գիշերուան պահապան Տէրը խաղաղութեան մէջ պիտի պահէ զմեզ, այս անգամ հաւաքական եւ ոչ թէ անձնական աղօթքին միջոցաւ որ կը յաջորդէ մաղթանքին: Աղօթքը լիովին խաղաղութիւն կը հայցէ գիշերուան ընթացքին խնդրելով որ Տէրը շնորհք ընէ որ գիշերուան հանգիստը խաղաղութեամբ անցընենք, ու յաջորդ առաւօտուն արժանի ըլլանք պաշտելու զԱստուած:

Աւետարան

Կը կարդացուի միակ աւետարանական կարճ հատուած մը Յովհաննու աւետարանէն, որ ծանօթ է հաւատացեալներուն որպէս ցորենի հատիկը որ պէտք է հողին մէջ մեռնի շատ արդիւնք տալու համար: Կեդրոնական հրաւէրն այն է թէ Քրիստոսի ծառայողը պէտք է հետեւի իրեն եւ մնայ իր հետ՝ ուրտեղ որ ինք ըլլայ, որպէսզի «իմ Հայրս ալ զինք պատուէ»: Այս վերջին առանձնաշնորհը կենսական է հաւատացեալին համար որով արժանի կը դառնայ պատիւի, այս անգամ Աստուածային Պատիւի որ գերիվեր է մարդոց ստացած պատիւներէն: Պահպանեա զմեզ եւ Տէրունական աղօթքներէն ետք Հանգստեան Ժամերգութիւնը ուստում մը կը կատարէ Աստուածամօր բարեխօսութեամբ

երգելու եւ արտասանելու համար ժամերգութեան կեդրոնական աղօթքները նախ Ս. Գրիգոր Նարեկացիի եւ ապա Ս. Ներսէս Շնորհալիի:

«Ընկալ քաղցրութեամբ»

«Մաղթանք զօրաւորք արհաւիրաց գիշերայնոյ» կոչուած են մեր վերեւ յիշած Նարեկացիի Նարեկէն քաղուած չորս գլուխները, բոլորն ալ, ինչպէս Նարեկ աղօթա-մատենին մէջ շեշտուած է, «ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» ներանձնական աղօթքներ են: Առաջինը «Ընկալ քաղցրութեամբ Տէր Աստուած հօր»ը, աղօթասացը առաջին դէմքով անձնապէս դէմ յանդիման կը բերէ Աստուծոյ անոր ուղղելով իր բազմապիսի մեղքերն ու տկարութիւնները գերազանց ոճով մը եւ պատկերներու խիտ, անհաւասար, արտասովոր, եւ սակայն բոլորովին անդորրիչ տարափով մը, զոր մեղմանուչ շեշտադրութեամբ կը կարդանք, միօրինակ թեթեւ երգեցողութեամբ, զգուշանալով որ խորիմաստ խօսքերը չկլանուին երաժշտութեան ելեէջներուն մէջ, ինչպէս այլապէս պիտի երգէինք շարական մը իր պայմանադրեալ եղանակով:

Աղօթքին մէջ Նարեկացի սուրբը աղաչանք, գթութիւն, ամօթական տխրութիւն, անբերելի ծանրութիւն եւ այլ որակումներով կը բանաձեւէ մարդուս մեղանշական բնութիւնը, ու անոր դէմ Աստուծոյ անքննին, կեցուցիչ, ամրացուցիչ եւ անխարդախ դարմանն է որ կը հայցէ, հանգիստ բերկրութիւն խնդրելով իրմէ, բարեխօսութեամբ Աստուածամօր եւ բոլոր ընտրեալ սուրբերուն: Հոն կան նաեւ խռովութիւն, կենցաղ, երազ, ցնորք, որոնցմէ հաւատացեալը կը ցանկայ ձերբազատուիլ «Տոգնորոգ գուարթութեամբ, ամենազգաստ արթնութեամբ ի Քեզ արձանացեալ»:

«Որդի Աստուծոյ»

Երկրորդ «աղօթք զօրաւոր»ը Աստուծոյ Որդւոյն Քրիստոսի ուղղուած է, որուն ծնունդը անքնին է,

եւ որուն մօտ անկարելի ոչինչ կայ եւ կը մնայ, այլ ընդհակառակը, իր ողորմութեան շնորհիւ մեղքերը կը հալին, դեւերը կը հալածուին, յանցանքները կը ջնջուին, կապանքները կը քակուին եւ շղթաները կը խորտակուին: «Ի դիւաց պահպանութեան» երրորդ աղօթքով, յաւիտենական Աստուածը բարերար եւ ստեղծագործողն է ցերեկի եւ գիշերուան, յոյսն է լոյսի որդիներու, որ «ամենարուեստ իմաստութեամբ» մահուան ստուերը կը փարատէ, եւ իր տէրութեան փառքը կը յայտնէ, որուն առջեւ ամէն ոք ծնրադիր երկիրպագութիւն կը մատուցանէ: Յիսուս Քրիստոս յանուանէ ոգեկոչուելով որպէս «յոյս իմ եւ վստահութիւն իմ», Նարեկացի գինք «Աստուածդ ամենայնի» կը կոչէ, որուն շնորհն եղաւ մարդոց վիշտերուն մխիթարութիւնը եւ մեղքերուն քաւութիւնը: Հոս կայ նաեւ «Ուաչի դրոշմը», նորոգուած աստուածային արիւնով, ինչպէս նաեւ նոյն շնորհով մեզի տրուած որդեգրութեան պատիւը՝ մկրտութեամբ:

«Տիրամայր Ա. Աստուածածին»

Նարեկացիի Տիրամայր Ա. Աստուածածինն ուղղեալ չորրորդ բաժինը բարեխօսութիւն կը խնդրէ յուսահատութեանց, սրտաբեկութեանց եւ աստուածային բարկութեան հետեւանքով տագնապած անձին, Ա. Կոյսը «հրեշտակ ի մարդկանէ եւ երկնաւոր արքայուհի» կոչելով, ընդունէ, կ'ըսէ, քեզ դաւանողին մաղթանքն ու աղերսանքը, օգնելով որ աղօթասացին տագնապալից օրը բերկրութեան տօնի վերածուի, ու ինք թշուառ հոգի մը, կարենայ ծունր դնելով խոնարհի հաշտութեան ի խնդիր: Նարեկացի հետեւեալ հրաշալի ստորագելիները կուտայ Տիրամօր տալով նաեւ իւրաքանչիւրին համապատասխան մարդկային կարիքներն ու անոնց դարմանը. Սրբուհի, Անարատ, Երջանիկ, Բարեշնորհ, Սուրբ Կոյս, Մեծարեալ, Լուծիչ, Յանգիստ, Խաղաղարար, Գովեալ, Զաղցրութիւն, Յաշտութիւն, Կենդանի Լոյս, Բերկրութիւն, Դեղ Կենաց, Յոգելից, Կտակ Նուիրեալ: Կը յաջորդէ Ա. Ներսէս Շնորհալիի ամէն անձի կողմէ արտասանուած «Հաւատով Ոոստովանիմ» աղօթքը:

«Հաւատով խոստովանիմ»

Կը հասնինք բոլորիս սրտին խօսող Ներսէս Ծնորհալիի «Հաւատով խոստովանիմ» երկարաչունչ 24 տուն աղօթքին որ պիտակուած է որպէս «Աղօթք իւրաքանչիւր անձին հաւատացելոց ի Քրիստոս»։ Առաջին հինգ տուներով հաւատացեալը կուգայ խոստովանելու նախ Ս. Երրորդութիւնը, եւ ապա առանձինն Հայր Աստուած, Որդին Աստուած եւ Հոգին Սուրբ Աստուած, իւրաքանչիւրին յատուկ հոգածու շնորհներով առ աղօթասաց հաւատացեալը որ բաժին առնէ ընդունուելու Հայր Աստուծմէ որպէս կորսուած ոչխարը եւ անառակ որդին, Որդի Աստուծմէ՝ յիշուելու որպէս խաչակից աւազակը Իր երկրորդ գալուստին, եւ Ս. Հոգի Աստուծմէ՝ վերստին մաքրուելու աստուածային հուրով ինչպէս մաքրուեցան եւ լուսաւորուեցան սուրբ Առաքեալները։

Յաջորդող վեց տուները մեղքերու թողութեան, յանցանքներու ջնջումին, գաղտնիքներու (մեղքերու) քննարկումին, եւ ամենախնամ Տիրոջ երկիւղը հայցող աղօթքներ են, որոնցմով աղօթասացին աչքն ու ականջը, բերանն ու սիրտը, ձեռքերն ու ոտները ուղիղ տեսնելու, լսելու եւ գործելու միայն ծառայեն համաձայն աստուածային պատուիրաններուն։ Ապա՝ Քրիստոս որպէս կրակ պիտի բորբոքի այրելու հոգիին հիւանդութիւնները եւ մաքուր խղձմտանք պարգեւելու անձին, ինչպէս նաեւ որպէս իմաստութիւն բարիք գործելու, խօսելու եւ լսելու առաջնորդէ զինք։

Ծնորհալի Հայրապետ կը կանչէ հաւատացեալը ինքզինք յանձնելու բարիք կամեցող Տիրոջ, երկնաւոր Արքային, արարածները խնամողին, եւ բոլորին պահապան եղող Քրիստոսի, որպէսզի մեղքը ստէ եւ Քրիստոսը սիրէ, որ պահապան ըլլայ իրեն օրուան ընթացքին եւ գիշերը, տան մէջ եւ կամ ճանապարհին։ Մոլորեալները դարձի պիտի բերէ իրենց չար սովորութիւնները բարիի փոխելով, երկիւղով եւ սիրով երկնքի արքայութեան բաժնեկից պիտի դարձնէ։ Իբրեւ անմահութեան աղբիւր, Քրիստոս հաւատացեալին ապաշխարութեան արցունքովը զինք պիտի լուսայ

որպէսզի ուղղափառ հաւատքին մէջ հաստատ մնայ ընդմիջ՝ բարի գործերով եւ մաքուր կենցաղով:

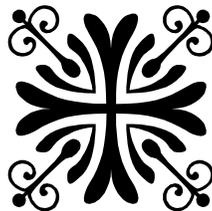
Իւրաքանչիւր տունի եզրակացութիւնը նոյնն է Շնորհալիի այս հոգեպարար 24 համարներու տեւողութեան՝ «եւ ողորմէ քու արարածներուդ եւ ինծի բազմամեղ անձին», երբ ան կը շարունակէ որ սրտաբուխ աղօթքով բարերար Տէրը զինք բարի հրեշտակին յանձնէ իր հոգին աւանդած ատեն, ազատելով չար ոգիներու ճիրաններէն, ու այն ատեն միայն Քրիստոս, ձշմարիտ Լոյսը, իր հոգին արժանի պիտի դարձնէ Իր փառքին՝ արդարներու օթեւաններուն մէջ:

«Հաւատով խոստովանիմ» ի վերջին երեք տունները արդար դատաւորին, ամենողորմ Տիրոջ եւ փառաւորեալ Տիրոջ կ'ուղղէ անձին աղերսանքը վերջին դատաստանին փրկութեան հասնելու իրեն, բախտակից դառնալով «ամենայն հաւատացելոց», ծանօթներուն եւ անծանօթներուն, նոյնիսկ թշնամիներուն եւ ատելիներուն, բոլորին համար հաւասարապէս ողորմութիւն հայցելով: Վերջին աղերսանք մը Փառաւորեալ Տիրոջ ուղղեալ, իր անձին բարի խնդրանքները կատարելագործելու աղաչանքով, կը դիմէ սրբոց բարեխօսութեան՝ յանուանէ, թուելով Հայ Եկեղեցւոյ գլխաւոր սուրբերը՝ Սրբուհի Աստուածածին, Յովհանէս Մկրտիչ, Գրիգոր Լուսաւորիչ, առաքեալներն ու մարգարէները, եկեղեցւոյ վարդապետներն ու մարտիրոսները, հայրապետներն ու բոլոր երկնային եւ երկրային սուրբերը:

«Փառք քեզ Տէր Աստուած մեր»

Սուրբ Աստուածածնին ուղղեալ ծանօթ աղօթքէն ետք նախ կ'արտասանուի Տէրունական Աղօթքը եւ ապա՝ հանգստեան մաղթանքը, որուն կը յաջորդէ փառատրութեան եզրափակիչ «Փառք քեզ Տէր Աստուած մեր» հոգեգմայլ քարոզը որ իւրայատուկ եղանակով կ'երգուի հանդիսապետ հոգեւորականին կողմէ, փառք տալով Աստուծոյ մարդոց կեանքի բարօր օրերուն համար, չարիքէ զերծ մնալու ըղձանքով, արժանի դառնալու համար Աստուծոյ օրհնութեան եւ վայելելու աշխարհի

խաղաղութիւնը: Օգնութիւն կը խնդրուի բարերար եւ բազումողորմ Աստուծմէ որ պահապան ըլլայ եկեղեցի շինողներուն, ուխտաւորներուն, քրիստոնեայ պետութեանց, բոլորը սուրբ եւ պատուական Ուաշի հովանիին ներքեւ խաղաղ պահպանելով ընդմիջտ:

“Thy Kingdom Come” The Lord’s Prayer

It is the Kingdom of God referred to by Jesus in the Lord’s Prayer that had to come down from heaven to earth, where citizens would be part of it, cherish it and contribute to it, rather than passively contemplate on the Kingdom in heaven. The prayer is a daily prayer, and the request of the Kingdom is also a daily request, first confirmed by Jesus himself, and then left to his followers as a legacy, as a touchstone for their daily lives. Christians were called to be the custodians of that legacy, namely the Church on earth, founded on the Gospel of Christ. After all **only human souls** could be the “living stones” to keep up with that legacy.

Even though each of the two designations comprises the same entity, there should be a distinction between the Kingdom of Heaven and the Kingdom of God. The former is incomprehensible for men, while the latter is “a living church”, breathing and active by the agents of God’s people, who “once were not people, but now are God’s people, having received mercy”.

Incarnation has made that distinction by the Son of God who was sent from the Father in heaven to save his people, and the signal of the coming was Father’s love for his world. Therefore, the Heavenly Kingdom had to be transferred to the Kingdom of God Incarnate, so that the Gospel could be preached and the Kingdom on earth could be acknowledged and enjoyed, having Christ as its King. This way people on earth could taste the Heavenly Kingdom truly and actually, as they also should contribute to that Kingdom’s eternal existence on earth. The Church on earth is the translation of the Kingdom, as the believers are privileged to be its citizens.

“Thy will be done” is the immediate complimentary request for the coming of the Kingdom. This is not a coincidence; it is the corollary, the self-evident inference, making it clear that the Kingdom is basically the will of God “done” on earth. Those responsible for it have the challenge to keep and preserve God’s Kingdom by doing God’s will loyally and faithfully. It was first proclaimed by John the Baptist, while baptizing in the Jordan, that the Kingdom of God was “at hand”, requiring “repentance”, as we read in Matthew’s Gospel. To ratify the Baptist’s announcement, Jesus appeared immediately before his temptations in the wilderness, and received baptism by the hands of John, revealing the Holy Trinity at once, and for the first time right at that same moment: the Son in the water, the Spirit coming down as a dove, and the Father’s voice confirming Jesus to be his beloved Son.

The bases of the “coming of the Kingdom” were, first, Jesus’ preaching addressed to the ideal society in his time that was necessary for God’s reign over them. They were to be men compatible with the principles of that Kingdom. This further meant that the kind of society Jesus was referring to was essentially spiritual society, to which individual, personal, and spiritual life would contribute. Secondly, the figurative speech of Jesus, saying “many are called but few are chosen”, corresponded with the seeds that were scattered, but only few of them “fell on good soil”, signifying that Jesus’ preaching did not convert all who heard his words to repent. Thirdly, it was only when Jesus gave his life on the cross and offered it to the Father, that “many could be saved in return”.

And finally, the Cross preceded the Tomb, completing the cycle, the first being the sign of worship, and the second its shrine. Jesus went through human agony and came out triumphant in his divine nature, abiding by his Father’s plans for mankind on earth. His Gospel and its preaching, now converted into active service offered to the

world, constituted the true foundations of his Kingdom. By his birth history was made, and subsequently his Church replenished the Kingdom and preached his Resurrection forever.

Without considering the above predicaments, one is liable to treat the Kingdom of God lightly, taking it for granted, believing that it remains in heaven where God reigns, and it is there where one will return if only followed Christ as his faithful servant, without accepting commitments and service to the Kingdom while still living on earth. That kind of thinking remains to be superficial and easy to bypass the real and effective existence of the Kingdom. The real understanding of God's Kingdom is what the Lord's Prayer is teaching us in terms of "coming down" and "doing God's will", without which no Kingdom could be "near", as proclaimed by John the Baptist. John demanded "repentance" in its full force as precondition of welcoming the Kingdom, which carried with it the burden of lifetime commitments.

It seems mandatory, therefore, that the Kingdom of God becomes our part in life, the real and active part indeed, and not simply a passive expression of devotion with an indefinable existence. The Kingdom of God on earth is defined, in time and in space, and illustrated by so many parables uttered by Jesus, taking examples from the life's various incidents, very plain and simple ones, truly trusting the care of that Kingdom to the common people working in their farms, walking on the roads, inviting rich friends to a banquet, sowing seeds, growing mustard seed, looking for the treasure, helping the wounded, selling properties for the sake of the poor, and the rest of it.

Significant is the parable of the rich man who invited his rich friends and relatives to a lavish banquet, but to his surprise and disappointment, those invited declined politely one by one for one reason or another, and the man

was insulted. The uninvited poor were brought in group after group in big numbers who needed the food. Only they deserved the invitation. One of them had made the confession: “blessed is he who will eat in the Kingdom of God”. Indeed, they all became part of the divine banquet, which meant unending service on earth for the sake of the Kingdom. Doors are open wide for service, but not all of them are worthy to enter. The heavenly banquet is mirrored down on earth as the Kingdom of God, where worthy citizens will carry the mission of Christ through his holy church, the holy banquet of sacrifice.

St. Paul in his Epistles rarely reflects on the Kingdom of God. In the Letters to the Romans and to the Ephesians he states that the Kingdom “is not eating or drinking, but only justice and joyful peace in the Holy Spirit”, underlining its spiritual, social and peaceful nature, in which the harlots, the impure person, the greedy and the idolater have no inheritance. That implied totally moral standard, a behavior acceptable to God and in compliance with the gifts of the Holy Spirit, whose fruits, as marks of a true Christian, are identified by St. Paul as serving the Lord, rejoicing in hope, being patient in suffering, persevering in prayer, contributing to the needs of the saints, extending hospitality to strangers, living in harmony with one another, not paying anyone evil for evil, but taking thought for what is noble equally for all.

Having touched on the qualifications of a person’s participation in the Kingdom of God on earth, we now turn back to see how that person can contribute to the fulfillment of God’s will on earth. Personally and collectively followers of Christ should undertake such dutiful commitment, believing that pursuing the realization of God’s will actively and persistently will bring the Kingdom of God into our lives. Our action itself, if done in accordance with the purpose of God, will make His Kingdom dominate over us. His will is the preaching of the

Gospel; his will is the teachings of his Son left to us as a permanent mission; his will is the founding of the Church on earth as the only functioning representation. Many leaders of the church have even clearly stated that the Kingdom of God is the Gospel of Jesus Christ it is the living Christ and his Living Body, the Church.

All the above obviously need the participation of people who live and worship the One Lord Jesus Christ under the shelter of the church. As said by Jesus, the Kingdom of God is “neither here nor there; it is within you”; it is handed to people, it is in the hands of the believers, the laborers, the farmers who toil with their tools and produce, they sow and plough, they gather their harvest, they separate the wheat from the weed, they look for the treasure buried in the ground.

If, on the contrary, the Kingdom is not within our reach on this earth, it remains to be a speculative and objective, instead of being subjective and part of the human life, enlightening the followers of Christ and making them responsible for the growth and for the fulfillment of God’s will. To wait for the Kingdom in idleness and in passivity, means to deprive ourselves from the true participation.

The Kingdom of God “came” and its permanent presence on earth was guaranteed by the Birth of Jesus in Bethlehem and by his mission as the **suffering servant** as prophesied by Prophet Isaiah. His final week in life, by the institution of the Last Supper and by the lesson of extreme servitude, gave the assurance of the Kingdom whose doors remained opened forever. Jesus of Bethlehem was destined to be the heavenly King through his mission of salvation, as he walked his way to the Calvary, step by step as follows: Christ as the Prophet, the King, and the High Priest, with distinct office of each. The three taken in unison completes the mission of Christ on earth and His legacy is left behind to his followers.

His birth, His sacrifice on the cross, and His second coming as promised.

His Birth in Bethlehem was a “great and wonderful mystery” as sung in the Armenian Church on the feast of the Holy Nativity. It gave the unfailing signal of “peace on earth, and good will among men”. No Kingdom could have reached mankind without his first coming, his Birth in Bethlehem. His immediate mission taught his followers their moral and spiritual obligations to realize the will of God on earth, because the coming of the Kingdom was not and is not “one way” process only, from God to mankind; it required in return responsible actions on the part of the faithful, to make themselves worthy of the citizenship of God’s Kingdom.

We learn clearly from the Four Gospels about the essence of the Kingdom as we read the parables of the Kingdom one after another.

One of them tells us about the man who sowed the seed, some of which fell on good ground and gave fruit, signifying the acceptance of the hearers of the Word of God which fell in the hearts of the followers of Christ. In another parable we read the farmer had patience and waited until the time of harvest, and then separated the wheat from the weed. Or, the merchant who would sell everything he had to purchase the valuable pearl. Even the mustard seed, being so small, and yet if planted would yield big tree to shelter the birds. The young lawyer who approached Jesus asking him to make his entry to the Kingdom easy, but hearing that his properties had to be sold, and the revenue thereof distributed to the poor, he was disillusioned, finding no Kingdom for him to enter. These are the “keys” to enter the Kingdom of God, given into the hands of common people. There is the hidden responsibility of the followers of Christ to act as His "apostles" on earth, based of course on a difficult commitment and decision made by them.

Jesus' sacrifice on the cross provided his followers with the sacrament of the Holy Communion, when the faithful "repeated" his sacrifice on the Altar every time they worshiped and "remembered" him. The performance of the Divine Liturgy thus expressed God's loving kindness and people's commitments, creating a true Communion amongst them and with Christ crucified, partaking worthily in his body and blood. This also meant that without the sacrifice of Jesus on the cross, and without the continuous mission of his followers, the Kingdom of God would remain ineffective in the lives of men.

Where does the Kingdom of God fit in Christians' lifetime one might ask? Admittedly, the period between the Birth of Jesus and his second coming is occupied by the Kingdom of God, which also means that as long as the faithful remained loyal to the sacramental life of the church, the Kingdom of God walked parallel along their lives. Undoubtedly, the second coming of Christ had an important part in his Kingdom, since Christ promised to come back for judgment. By the same token, because there was the need for his Kingdom to comply with his second coming, Jesus warned his disciples and their followers repeatedly "to be prepared" for it, rather than ask questions about the time or the manner of his coming. Jesus birth was his first coming, "peaceful and wonderful", as said above, unlike his second coming which is to be "awful and fearful", the signs of which are also specified in the Gospels like wars, destruction, and abomination, as the events leading to his second coming.

To be ready and to be prepared were the instructions of Jesus time and again as his fundamental advice, leaving no room for questioning as to when or how was to happen his second coming. Those questions are not answerable, he said, because even he himself didn't know the answers of such questions. Instead, it becomes highly educational to follow his instruction of "being ready

constantly”, without setting any limit to it for the following reason. In my opinion, based on what Jesus has said, the condition of “being ready” in its present tense, is equal to the “nearness” of the Kingdom of God as proclaimed by John the Baptist. The more believers are preparing themselves unconditionally and persistently for the Coming of the Lord, the closer the Second Coming gets.

If asked, what relationship is there between the Second Coming of Christ and the Kingdom of God? The answer is that actually the Second Coming is the conclusion of the Kingdom of God, because Jesus’ Coming will depend on our being prepared for the citizenship of the Kingdom of God. Moreover, his Coming is not a separate, private, and passive event on the part of Christ alone; it is an active event in relation to his followers who have lived up to the expectations of God, whose will they have tried to accomplish on earth. In conclusion, we must recall the parable of the rich man who, as said earlier, invited his rich friends to attend his banquet, but none of them came; only the poor and the needy were brought in; they were worthy to receive mercy. The banquet, being a reflection of God’s banquet in heaven, is no other than service to realize the Kingdom of God on earth through the Church of Christ.

The banquet hall is wide open, and everyone is invited to attend. The doors are open and everyone is entitled to enter. There you will find tables of service of all kinds. The kind of service that Jesus ordered, namely, “My servant must follow me, so that my Father may honor him”.

Groupings of the Feasts In the Armenian Church

(Dates shown are for the year 2007)

Introduction

The Armenian Church calendar has its special settings for the groupings of the religious feasts, cycled around the date of Easter Sunday. Some of the observances have fixed dates and are independent from the cycle of the dominical feasts, given the fact that their occurrences are evidenced by the Holy Scriptures. Others are specified as national or cultural feasts, emerged from the religious aspect of the life of the Armenian Church and people. Fasting days are predominant. The following study will show at a glance the variety of the observances, their groupings, and their duration throughout the year. Dates shown correspond to the calendar year of 2007. The main source of this study is the *Tonatsooyts*, the *Church Calendar* of the Armenian Church.

Groupings

By virtue of their nature the feasts and their observance in the Armenian Church are grouped into three categories:

Dominical Feasts: To commemorate the life and the ordinances of Jesus Christ, and to venerate the memory of the Mother-of-God St. Mary.

Saints Days: To commemorate the lives of the Biblical and historical saints. The latter have reached the level of sainthood by canonization.

Fasting Days: To repent and pray for our own souls and for those departed in Christ.

Dominical Feasts

1. Pertaining to Jesus Christ

- a. **Epiphany:** Nativity, January 6 (fix date)
Baptism, January 6 (fix date)
Naming, January 13 (fix date)
Presentation, February 14 (fix date)
- b. **Transfiguration** (Vartavar), Sunday July 15
(14 weeks after Easter).
- c. **All Sundays of the year.**
Raising of Lazarus (Saturday March 31)
Palm Sunday (Sunday April 1).
- d. **Resurrection:**
Holy Week (April 1-7)
EASTER (Sunday April 8)
Ascension (Thursday May 17), 40th day of
Easter
Second Palm Sunday (May 20)
Pentecost (May 27), 50th day of Easter

2. Dedicated to St. Mary Mother-of-God

- Birth, September 8 (fix date)
- Presentation, November 21 (fix date)
- Annunciation, April 7 (fix date)
- Assumption, Sunday August 12
- Discovery of belt, August 26
- Discovery of jewelry box, July 1

3. Dominical Commemorations

Feasts of the Cross

- Apparition, May 6
- Exaltation, September 16
- Cross of Varak, September 30
- Discovery, October 28

Feasts dedicated to the Church

New Sunday, April 15, (one week after
Easter)
World Church Sunday, April 22
6 days following the Exaltation of the Cross
Holy Etchmiadzin, June 10
Shoghagat, August 11, day before
Assumption

Saints Days

In the Armenian Church Saints are observed on four weekdays: Mondays, Tuesdays, Thursdays, and Saturdays. Sundays are dominical days dedicated to the Resurrection of Christ. Wednesdays and Fridays are fasting days.

Eighty-nine Saints are derived from the Holy Bible, and are known as Biblical Saints, both from the Old and the New Testaments. The rest are from the first five centuries of Christianity. They represent the Apostolic Fathers of the 2nd century, and the Church fathers of the three Ecumenical Councils to the end of the 5th century. The Armenian Church later added more Saints through the 5th and the 14th centuries, mainly from Fathers of the Armenian Church.

Fasting Days

Fasting days according to the *Tonatsooyts* are specified as follows:

1. All Wednesdays and Fridays of the year except for those during the 50 days following Easter.
2. Weekdays preceding major feasts as follows. Major feasts require fasting for spiritual preparedness.
  - a) Holy Nativity of Jesus (6 days)
  - b) Great Lent (48 days including Palm Sunday and Holy Week)
  - c) Easter –Holy Week- (days included above)

- d) Transfiguration of the Lord (5 days)
- e) Assumption of the Holy Virgin Mary (5 days)
- f) Exaltation of the Cross (5 days)
- g) Fast of Catechumen (5 days)
- h) Fast of Prophet Elijah (5 days. Seasonal: before
summer)
- i) Fast of St. Gregory (5 days)
- j) Fast of Holy Cross of Varak (5 days. Seasonal: before
fall)
- k) Fast of Advent (5 days)
- l) Fast of St. James of Nisibis (5 days. Seasonal: before
winter)

Total of the above fasting days is 99 days. Total of fasting days shown in the Church Calendar is 139.

Summary

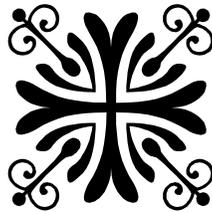
Given the above distribution of three groups, **Dominical Days**, **Saints Days**, and **Fasting Days**, the respective figures stand as follows:

Fasting Days	139
Non-fasting Days	57
Saints Days	114
Sundays	44 (excluding Lent)
Others	11
TOTAL	365 days

Note: "Others" include 11 special days as follows:

Christmas Eve	January 5
Nativity of Jesus	January 6
6 Days of Nativity	January 7-12
Naming of Jesus	January 13
Presentation of Jesus	February 14
Birth of St. Mary	September 8

Although the present study shows dates for the year 2007, it is applicable for other years as well having as a necessary guide the 2-volume *Tonatsooyts* of the Armenian Church. The first volume governs the feasts and the second volume calculates the dates accordingly.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՅՑ ՏՕՆԵՐԸ ԸՍՏ ՏՕՆԱՑՈՅՑԻ

Թուականները ըստ 2007 Տարւոյ

ՍՈՒՏՔ

Հայաստանեայց Եկեղեցին տարուան ընթացքին յատուկ խմբաւորումներով դասաւորած է Տէրունի, Սրբոց եւ Ազգային սօները, ու լայն տեղ տուած է Պահոց օրերուն: Տօներուն մեծագոյն մասը շարժական սօներ են, այսինքն տարուէ տարի իրենց թուականները կը փոխուին, որովհետեւ անոնք կը սահմանուին Զատիկի Կիրակի օրուան թուականին համեմատ: Անշարժ սօները կը տօնուին անշարժ թուականներով, առանց կախում ունենալու Զատիկի թուականէն, նկատի ունենալով որ անոնք Աստուածաշունչի տուեալներու հիման վրայ ճշգրտած ըլլալով կը մնան անխախտ: Պահքի օրերը թիւով գերակշիռ են Տէրունի եւ Սրբոց սօներուն բաղդատմամբ: Ներկայ ուսումնասիրութիւնը նպատակ ունի ՏՕՆԱՑՈՅՑԻ երկու հատորներու ցուցմունքներով եւ հրահանգներով խմբաւորելու տարուան 365 օրերու սօներն ու յիշատակելի դէպքերը, ինչպէս նաեւ Պահքի օրերը:

ԽՍԲԱՒՈՐՈՒՄ

Հայ Եկեղեցւոյ սօները յատուկ դասաւորումով եւ իրենց ուրոյն նկարագրով երեք դասակարգերու վրայ բաշխուած են: Անոնք են.

Տէրունի Տօներ, որոնք Յիսուսի Քրիստոսի կեանքին եւ տնօրինութեանց պաշտամունքը կը կազմեն, ինչպէս նաեւ Մ. Կոյս Մարիամ Աստուածածնի յատուկ յիշատակութիւնն ու յարգանքը կը մատուցանեն իր կեանքի այլազան հանգրուաններուն: Տէրունի սօներ են նաեւ Խաչի նուիրուած սօները որոնք չորս են:

Սրբոց Տօներ, որոնց յիշատակին ձօնուած յատուկ օրեր են, թէ՛ Սուրբ Գրական անձերուն եւ թէ՛ եկեղեցւոյ

նախնազոյն Վկաներուն եւ Հայրերուն յատկացուած: Վերջինները եկեղեցւոյ կողմէ կանոնականացուած սուրբերն են, որոնցմէ շատեր Հայ Եկեղեցին ընդունած է եւ պատիւ ընծայած անոնց որպէս վկաներ Քրիստոսի եւ բարեխօսներ Անոր մօտ:

Պահոց Օրեր, որոնց նպատակն է ապաշխարանքով պատրաստ ըլլալ Տիրոջ կեանքի հանգրուաններուն արժանի դառնալու համար: Եկեղեցին մեծ կարեւորութիւն ընծայած է Մեծ Պահքին եւ առ հասարակ պահնցողութեան, որպէսզի հաւատացեալը կարենայ իր հոգեկան կեանքը մաքրելով մօտեցնել զայն Աստուծոյ:

ՏԵՐՈՒՆԻ ՏՕՆԵՐ

1. Յիսուս Քրիստոսի Կեանքն ու Տնօրինութիւնները

ա) Ս. Ծնունդ եւ Աստուածայայտնութիւն (բոլորն ալ անշարժ տօներ են)

Սուրբ Ծնունդ	Յունուար 6
Մկրտութիւն	Յունուար 6
Անուանակոչութիւն	Յունուար 13
Տեառնընդառաջ	Փետրուար 14

բ) Պայծառակերպութիւն (Վարդավառ) (Յուլիս 15, Զատիկն 14 շաբաթ ետք)

գ) Տարուան բոլոր Կիրակիները եւ

Ղազարոսի յարութիւնը	ՇՔ Մարտ 31
Ծաղկազարդի Կիրակին	Ապրիլ 1

դ) Յիսուսի Յարութիւնը

Աւագ Շաբաթ	Ապրիլ 1-7
ԶԱՏԻԿ Կիրակի	Ապրիլ 8
Համբարձում Հինգշաբթի	Մայիս 17
Երկրորդ Ծաղկազարդ	Մայիս 20
Հոգեգալուստ	Մայիս 27

2. Ա. Աստուածածնի Տօներ

Ծնունդ	Սեպտեմբեր 8 (անշարժ)
Ընծալում	Նոյեմբեր 21 (անշարժ)
Աւետում	Ապրիլ 7 (անշարժ)
Վերափոխում՝ Կիրակի	Օգոստոս 12
Գիւտ Գօտույ	Օգոստոս 26
Գիւտ Տփոյ	Յուլիս 1

3. Խաչի Տօներ

Երեւման Խաչ	Մայիս 6
Վերացման Ս. Խաչ	Սեպտեմբեր 16
Վարագայ Ս. Խաչ	Սեպտեմբեր 30
Գիւտ Խաչ	Հոկտեմբեր 28

3. Եկեղեցւոյ Տօներ

Նոր Կիրակի	Ապրիլ 15
Աշխարհամատուռ	Ապրիլ 22
Խաչվերացի յաջորդող 6 օրերը	
Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի	Յունիս 10
Շողակաթի տօն	Օգոստոս 11

ՍՐԲՅ ՏՕՆԵՐ

Հայ Եկեղեցին Սուրբերուն յատկացուցած է չաբթուան չորս օրերը՝ Երկուշաբթի, Երեքշաբթի, Հինգշաբթի եւ Շաբաթ: Կիրակի օրերը Տէրունի օրեր են եւ նուիրուած Քրիստոսի Ս. Յարութեան: Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերը պահքի յատուկ օրեր են:

Յանուանէ 89 Սուրբեր Աստուածաշունչէն, Հին եւ Նոր Կտակարաններէն քաղուած սուրբեր են: Մնացեալները Եկեղեցւոյ առաջին հինգ դարերու Առաքելական Հայրերէն են, եւ ապա՝ առաջին Երեք Տիեզերական Ժողովներու Հայրերէն՝ որոնք ուղղափառ հաւատքը հաստատեցին ու Հաւատոյ Հանգանակը բանաձեւեցին: Հայ Եկեղեցին աւելցուց անոնց վրայ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն ու իր շուաւրիչն եկած հայ եկեղեցւոյ Հայրապետներն ու յաւելեալ Հայ Սուրբեր,

հինգերորդ դարէն մինչեւ տասնչորրորդ դարու տարածքին:

ՊԱՅՈՑ ՕՐԵՐ

Համաձայն Հայ Եկեղեցւոյ ՏՕՆԱՅՈՅՅին, Պահքի օրեր յատկացուած են հետեւեալ տօները կանխող օրերուն համապատասխան տեւողութեամբ:

- ա) Ս. Ծնունդ Յիսուսի, 6 օրեր (Դեկտ. 30-Յունուար 4)
- բ) Մեծ Պահք, 48 օրեր, ներառեալ Ծաղկազարդն ու Աւագ Շաբաթը (Փետրուար 19-Ապրիլ 7)
- գ) ԶԱՏԻԿ, Աւագ Շաբաթ (ըստ նախորդին)
- դ) Պայծառակերպութիւն Տեառն, 5 օրեր (Յուլիս 9-13)
- ե) Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի, 5 օրեր (Օգոստոս 6-10)
- զ) Վերացման Ս. Խաչ, 5 օրեր (Սեպտ. 10-14)
- է) Առաջաւորաց Պահք, 5 օրեր (Յուն. 29- Փետրուար 2)
- ը) Պահք Եղիա Մարգարէի, 5 օրեր, ամառնամուտին (Մայիս 28- Յունիս 1)
- թ) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Պահք, 5 օրեր (Յունիս 18-22)
- ժ) Վարագայ Ս. Խաչի Պահք, 5 օրեր, աշնանամուտին (Սեպտ. 24-28)
- ժա) Յիսնակաց Պահք, 5 օրեր (Նոյեմ. 19-23)
- ժբ) Ս. Յակոբայ Պահք, 5 օրեր, ձմեռնամուտին (Դեկտ. 10-14)

Վերոյնշեալ պահքի օրերու գումարն է 99: Իսկ տարուան պահքի օրերուն ընդհանուր թիւն է 139:

Ամփոփում

Տերունի, Սրբոց եւ Պահոց օրերը, հետեւեալ օրերու քանակը կը ներկայցնեն.

Պահքի օրեր	139
Ուտիքի օրեր	57
Սրբոց օրեր	114
Կիրակիներ	44
Այլազանք	11

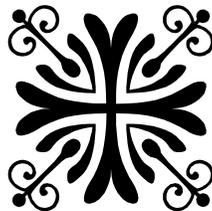
ԳՈՒՄԱՐ

365 օրեր

Ծանոթ. Նկատի ունենալ հետեւեալ երկու կէտերը: Վերելի Կիրակիներուն թիւը 44 է որովհետեւ Մեծ Պահոց Կիրակիները պակսեցուած են ու անցած Պահոց օրերու գումարին մէջ: Իսկ «Այլագանք» նշուած 11 օրերը հետեւեալներն են.

Ճրագալոյց Ծննդեան	Յունուար 5
Ս. Ծնունդ	Յունուար 6
Ծննդեան 6 օրեր	Յունուար 7-12
Անուանակոչութիւն	Յունուար 13
Տեառնընդառաջ	Փետրուար 14
Ծնունդ Աստուածածնի	Սեպտեմբեր 8

Թէեւ նշուած թուականները, ինչպէս ըսուեցաւ, 2007 տարուան յատուկ են, կատարուած աշխատանքը կարելի է գործադրել նաեւ որեւէ տարուան համար, պայմանաւ սակայն որ հետեւինք ՏՕՆԱՅՈՅՅԻ երկու հատորներու ցուցմունքներուն եւ հրահանգներուն: Առաջին հատորը տօներն է որ կը նշանակէ եւ կը բաշխէ, իսկ երկրորդը՝ օրերու հաշուարկումները կը կատարէ:

To Canonize the Armenian Martyrs of 1915 Genocide (An Outline)

Introduction

The Armenian Genocide of 1915 perpetrated by the Ottoman Turks left behind one million and one half martyrs, who were massacred in Anatolia and in the Syrian deserts during the First World War, 1915-1922, including the massacres of Smyrna. Recently the question of canonizing our Martyrs as a national and ecclesiastical tribute has been rehashed, particularly following the 90th anniversary of the Genocide and as we approach the centennial observance of the First Genocide of the 20th century. It is our wish to see that before reaching that significant milestone in our lives, our Martyrs are canonized *en mass* as saints of the Armenian Church.

Conditions

Some justifiable approaches on the one hand, and some confusing exaggerations in the minds of religious and civic leadership on the other, have yielded little result, and simple commemoration on or around April 24 of each year is deemed sufficient for a long time, short of group sanctification of our hundreds of thousands grandparents and their families whose survivors have provided grim witnesses, and many have gradually written their own tragedies and memories.

There is no question about the authenticity of all - Armenian and foreign- documentations and witnesses that factually, even with ample photographs taken then on the spot of the killings, support the Genocide of the Armenian people in historic Western Armenia, incorporated in the Turkish territories.

There are and there should be strict conditions for the Church to give proper consideration to candidates, individuals and/or groups alike, who have been witnesses of Christ in the early centuries by actually giving their lives voluntarily to the torturers and to the persecutors of Christ and Christianity, as well as to those who lived and died a natural death after living a Christ-like life, performing deeds of charity as true followers of Christ, and as divines to whom even a miracle or two were ascribed.

Those conditions, however, are set for individuals rather than for groups, since we are talking about the Armenian Martyrs as a much larger group to encompass a much longer period of time and a vast diversity of locations in a large territory like Turkey. The argument is entirely justifiable, as to how do we know ALL the martyrs were religiously sound, having believed in Christ, and having lived a moral life worthy to be considered as candidates for sainthood. The answer is simple, we do not know definitely, since with pure assumption on our part, many were surely unworthy. But such assumption if enforced should not cast doubt on the hundreds of thousands of martyrs who truly believed in Christ, walked through the deserts, were cruelly killed, having their religious leaders as the first rank saintly pastors of Armenian churches all over Anatolia.

The Seminary of Armash

The immediate targets of the Armenian Genocide were the centers of religious and educational institutions, namely, the Seminary of Armash and the intelligentsia of the Armenians in Constantinople. The Seminary was attacked overnight, the last class was expelled, and those graduates who were serving the churches as primates and pastors were killed systematically while in office, the exact location and date, manner of torture and killing specified and verified. This is why I am proposing that the

canonization begins from Armash, the only center of Armenian Christian education and mission, and from the religious high ranking leadership, down to the lay representatives of higher education and professionals, and further to the mass of the people, young and old, who were forced to march with the single destiny to perish, thus putting all Armenian history, religion, and nation to an end.

Armenian Church Calendar

The only way for canonization in this case is obviously Group Canonization, like we see many instances in the ancient tradition of the Armenian Church calendar, such as “St. Vartan our Commander and his 1036 Martyrs who died in the Great Battle” (February 23, 2006). The same is true when certain Saints are listed by name, followed by “those other disciples who were martyred”. Saints are named, but the rest of the group are mentioned as “those who were martyred with them”, in which case we cannot be certain if any one or more of those were worthy to be counted as saints, which also means that **their mere martyrdom as a given fact has made them worthy to be sanctified like those saints named as their leaders.**

Further examples are: “Saints Lucian the Priest, Tarachus, Probus, Abdronicus, Onesimus, and other Disciples of Saint Paul” (November 28, 2006). “The Holy Fathers of Egypt Paul, the Other Paul, Marcarius, Evgrius, John the Dwarf, Nilus, Arsenius, Siseos, Daniel, Serapion, Marcarius the Elder, Poeman, and other Holy Fathers (December 7, 2006). “Saints Anastasius the Priest, Varus, Theodota and her sons, and those who were martyred with her” (October 30, 2006). “Saints Athenogenes the Bishop, and the Ten Disciples and Five Martyrs” (August 1, 2006).

Taking into consideration those two factors, “groupings” and “followers”, we are confidently offered sufficient support and feasibility to treat the Canonization

of the Armenian Martyrs the same way, more simply and with less complications, that is, to mention the leaders by name, who are cruelly killed while in office, and to add **“those believers in Christ who were martyred with them”**. The exception just made, **“those believers in Christ”**, will safeguard the abovementioned doubt whether or not ALL the martyrs are equally worthy of sanctification. Following this principle, which was already adopted for centuries in the Armenian Apostolic Church Calendar (Tonatsooyts), it is possible to come up with a comparatively meaningful solution to this important issue.

Ample documentations support the killings of the clergy, the leaders and the mass carnage and massacres of the Armenian population from Constantinople to the extremities of the Turkish territories, with names, locations, dates, the cruel manners of killings, and even with photographs available in the archives around the world. Based upon such facts, I propose the following pattern for the possible canonization of the Armenian Martyrs of 1915:

“In memory of the Armenian Martyrs of 1915, Saints (names as appeared below, including Komitas Vartabed who was tortured but not killed), and all those holy martyrs who believed in Christ among the one million and one half Armenian martyrs, men, women, children, who were massacred during the Armenian Genocide”.

**Names of the Martyred Religious Leaders to be
Canonized**

“Bishops Khosrov of Kaiseri
Sempad of Karin
Nersess of Adana
Khoren of Gurin
Hagop-Ashot of Egypt
Eznik of Palu

Vartabeds Komitas the Great
Mugurdich of Dikranakert
Sahak of Erznga
Ardavazt of Edessa
Barkev of Broussa
Besak of Kharpert
Shavarsh of Tokat
Souren of Bitlis
Kegham of Keghi
Hamazasp of Samson
Kevork of Trabizon
Vartan of Mush
Anania of Papert

Other Vartabeds, Priests, Religious Leaders
of the Armenian Catholic and Evangelical Churches
And

All those men, women, children and their followers among
the one and one half million of the Armenian Martyrs of
the Genocide of 1915”

Biographies

Bishop Khosrov Behrigian

Bishop Khosrov was a graduate of the Seminary of Armash. He was ordained a bishop in 1914 by Catholicos Gevorg V as Primate of Kaiseri, and upon his return was accused for causing revolt instigated by an enemy country. Was imprisoned, and on his way to Diarbekir was killed by Turkish soldiers at age 46.

Bishop Sempad Saadetian

Sempad was one of the seven first graduates of the Seminary of Armash and the classmate of Khosrov. He was ordained a bishop in 1910 by Catholicos Madteos II. Was Primate of Karin (Erzroom.) On June 15 of 1915 was summoned by the governor of Karin for an unknown reason. He was accused for furnishing reports to Erzinka to

hastily provide ammunitions. Following the false accusation the Bishop was deported to Erznka where he was killed by the orders of governor Mahmoud at age 44. With him six priests were also martyred whose names are recorded (Nersess Vahanian, Makar Pekhozlian, Hmayak Mouradkhanian, Zareh Shusheian, Zarmayr Kevorkian, Houssig Kavakian).

Bishop Nersess Danielian

Nersess was from the brotherhood of the Catholicosate of Sis, Cilicia. He was ordained a bishop in 1911 by Catholicos Sahak of Sis. He was accused as a leader of revolt and was arrested and imprisoned in Aleppo, then was taken to Damascus. The Bishop returned to Constantinople by the mediation of Patriarch Malachia Ormanian. In 1914 was elected Primate of Yozgat, and five years later in 1919 was arrested with 500 intellectuals and merchants. All were deported to Sepastia where they were martyred by the orders of governor Jemal in Kardashlari slopes in the place called Tashledere. Bishop Nersess was a writer with the pen name of “Ssagan Vartabed”.

Bishop Khoren Timaksian

Khoren was born in Gurin in 1864. Was admitted by the Sis Catholicosate where he was ordained a priest in 1892. He was ordained a bishop in 1911 by Catholicos Sahak II of Cilicia as the Primate of Yozgat. In 1915 he was the Primate of Gurin where he was beheaded along with Badveli Bedros Moughalian, at age 51.

Bishop Hagop-Ashot Papazian

Hagop-Ashod was born in Constantinople in 1847. Was the Primate of Egypt, and in 1915 died following tortures inflicted on him in the military prison of Smyrna, because “a report was found in his papers regarding the Massacres of Adana in 1909.

Bishop Eznik Kalpakjian

Born in Constantinople in 1860, and was ordained priest in Armash in 1886, and later bishop in 1912 by Gevorg V Catholicos of All Armenians. He was the Primate of Palu until 1915, where he was killed with his people.

Martyred Vartabeds Listed Above

Komitas Vartabed Sghomonian, the famous musicologist from the Mother See Holy Etchmiadzin. Was arrested on April 24, 1915 and deported along with hundreds of Armenian intellectuals to the interiors of Turkey, where most of them were killed, Komitas returned to Constantinople with fatal mental disorder at age 46, and remained in mental institutions the rest of his life. He died in France in 1935. **Mgrtich Vartabed Chelghadian**, a graduate of Armash and Primate of Diarbekir (Dikranakert). He was arrested in 1915 with his 9 priests, Bishop Andreas Chelebian of the Armenian Catholics, and Badveli Hagop Andonian. Mgrtich Vartabed was tortured and killed in Diarbekir in flames of gasoline poured on him, along with his 9 priests. **Sahak Vartabed Odabashian**, the first Armenian clergy to be martyred in December of 1914, while on his way to Erzuka from Broussa, where he was elected as Primate. Before his arrival to Erzuka, he was cruelly killed with his followers near Sepastia, in the village known as Enderes, by the hands of Cherkez Jelal, the bodyguard of governor Mouammer.

Ardavazt Vartabed Kalenderian, a graduate of Armash, a poet and a writer, was killed while in office as the Primate of Edessa, where he had embarked on significant religious, cultural, and educational activities. He was arrested and convicted in 1915, being the leader of the resistance of his people in Edessa against Turkish atrocities. **Barkev Dz. Vartabed Danielian**, a graduate of Armash, was sent to

Nocimedia in 1914, and later to Broussa, where he was arrested and tried for strongly resisting and refusing the Turkish authorities to confiscate the Armenian Church of Broussa to find weapons hidden in the church. He was only 27 when killed in the Der Zor prison. **Besak Vartabed Der Khorenian**, ordained with Barkev, he was well educated in history and philology. He was martyred in office as the Primate of Kharpert. He was arrested, was taken away, and on his way to uncertain place was killed at age 33.

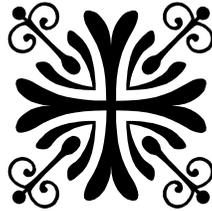
Shavarsh Vartabed Sahakian, at first he was the Primate of Sepastia, and then of Tokat. He was a graduate of Armash Seminary and was martyred in the village known as Ghezal Enish, near the springs of Gun Geormez, two hours journey from Tokat, with the false intention of taking him to Sepastia. **Souren Dz. Vartabed Kalemian** was a graduate of Armash. He was martyred with his people while in office as the Primate of Bitlis, at age 29. **Kegham Vartabed Tevekelian**, also a graduate of Armash, ordained with Souren. Kegham Vartabed was killed in Keghi while in office as Primate. He was 28. **Hamazasp Vartabed Yeghisseian**, a graduate of Armash, was martyred while in office as the Primate of Samsun and Janik. He was 51 years old.

Kevork Dz. Vartabed Tourian, born in Rodosto in 1872, and was ordained in Armash where he also lectured theology and philosophy. Was the Primate of Trabizon in 1915, when deported to Karin for trial at the military court. He sent a telegram to Constantinople about his arrest, following which nothing was heard from him. **Vartan Dz. Vartabed Hagopian**, member of St. Garabed monastery brotherhood born in 1846, and ordained in 1880. Was the Primate of Mush when on June 27, 1915, the Ittihad party of the Young Turks forced him and his followers to leave the city. All walked from Mush to a village called Ali Zernan, where all were burned in flames of gasoline. **Anania Dz. Vartabed Hazarabedian**, born in Sepastia in

1861, was a member of the brotherhood of Jerusalem Patriarchate, ordained by Patriarch Harutiun Vehabedian in 1892. He was Primate of both Edessa and Papert and was martyred in Papert in 1915.

Conclusion

In conclusion I trust that this outline is given proper attention by the Armenian Church authorities and utilized fully or partially as deemed necessary. In my opinion it serves its purpose fully if left as is, with names as listed, rather than abbreviated. In any event my hope is that the pattern, following faithfully the ancient patterns as shown from the Church Calendar, can be considered feasible and proper action taken in due time.

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱՅԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՍՐԲԱԴԱՍՄԱՆ ՀԱՐՑԸ Գործնական Նախագիծ

Ներկայ գրութիւնը թեմիս Առաջնորդ Սրբազան Տ. Յովնան Արքեպիսկոպոս անձամբ ներկայացուցած է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ՆՍՕՏՏ Գարեգին Բ. Հայրապետին, որուն անունով ստացանք հետեւեալ Դեկտ. 5, 2006 թուակիր նամակը:

Արժանապատիւ եւ Սիրելի Տէր Հայր,

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ստացուել է ԱՄՆ Հայոց Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդ Տ. Յովնան Արք. Տէրտէրեանի Նոյեմ. 14 թուակիր գրութիւնը եւ կից ուղարկուած Ձեր կազմած «Ապրիլեան եղեռնի նահատակներու սրբացման հարցը» խորագրով նախագիծը: Փոխանցում ենք Ձեզ Վեհափառ Հայրապետի զնահատանքն ու օրհնութիւնը՝ կատարուած ջանադիր ուսումնասիրութեան համար: Տեղեկացնում ենք որ Նորին Սրբութեան յանձնարարութեամբ, ներկայացուած նախագիծը փոխանցուել է Սրբադասման յանձնաժողովի նախագահ Տ. Եզնիկ Արք. Պետրոսեանին:

Օրհնութեամբ՝
Արշակ Եպս. Խաչատրեան, Դիւանապետ

Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով միլիոնաւոր հայ նահատակներու սրբացման խնդիրը, որ վերջերս աւելի հետաքրքրութիւն եւ կարեւորութիւն ստացաւ, կը մնայ տակաւին անորոշ, տարբեր սուբեյկտներու եւ կարծիքներու անյարիւր մօտեցումներու հետեւանքով: Մօտ վեց հարիւր տարիներ արդէն անցեր են ու Հայաստանեայց Եկեղեցին սուրբ մը նոյնիսկ չէ կանոնացուցած: Վերջին սուրբը Հայ Եկեղեցւոյ եղաւ Ս. Գրիգոր Տաթեւացին:

Արդարեւ, սրբացման համար կենսական պայմաններ յառաջ կը քշուին, ինչպէս հին ժամանակներու Քրիստոսի վկաները որոնք չարչարանքի տակ իրենց կեանքը կնքեցին այլեւայլ պարագաներու ներքեւ: Անոնց կարգին Հայաստանի առաջին սուրբերն եղան, շատերու կարգին, Սանդուխտ Կոյս, Ոսկեանք եւ Սուքիասեանք: Նաեւ, ճահատակուելու պարագային, բնական մահուամբ իրենց կեանքը կնքողներէն կը

սպասուէր խստակրօն կենցաղ եւ քրիստոսանման կեանք, որոնց վրայ նաեւ հարկ կը տեսնուէր առ նուազն երկու հրաշքներու կատարումը տուեալ թեկնածուներու կեանքի ընթացքին, իրագործուած իրենց ձեռքով, յարատեւ աղօթելով, սրբակեաց խստակրօն կեանք մը ապրած ըլլալով, եւ կամ բացառիկ ու յարատեւ բարեգործութիւններ ու բարեկարգութիւններ կատարած ըլլալով:

Վերջիններու կարգին կը պատկանին Հայ Եկեղեցւոյ եւ հայ քրիստոնէութեան հիմնադիրները՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ս. Ներսէս Պարթեւ Մեծ Հայրապետ, Ս. Սահակ Պարթեւ Հայրապետ, Ս. Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետ, Ս. Յովհաննէս Մանդակունի, Ս. Օձնեցի Հայրապետ, եւ աւելի ուշ՝ Ս. Գրիգոր Նարակեցի եւ Ս. Ներսէս Շնորհալի, յիշած ըլլալու համար միայն գլխաւորները:

Ճիշդ է այս նախապայմանը եթէ սրբացողը մէկ անձ մըն է որուն մասին իր մահուընէն տարիներ ետք Եկեղեցին կը վերաքննէ իր անցեալի կեանքն ու խստակրօն արարքները ու կը յանգի մէկ կամ միւս եզրակացութեան: Սակայն պարագան տարբեր կ'ըլլայ երբ խմբական, եւ այս պարագային Ապրիլեան միլիոնաւոր հայ նահատակներու կը վերաբերի հարցը:

Կայ արդարացուցիչ սա պարագան եւս, թէ Ապրիլեան Եղեռնի բազմահազար հայ նահատակներուն մէջ կային անպայման շատեր որոնք թերեւս չէին հաւատար նոյնիսկ Քրիստոսի, ու հաւանաբար ապրած են անաստուած եւ անբարոյ կեանք մը, եւ այդու իսկ բնականօրէն խմբական սրբացման չեն կրնար արժանանալ: Այդուհանդերձ, նման արգելք մը պիտի չկարենար պատճառ դառնալու հարիւր հազարներու, այլապէս ընտիր հայորդիներու, որոնք ընդհակառակը արժանի պիտի լինէին սրբանալու իրենց քրիստոնէական կրօնքին համար, իրենց կեանքը զոհելով նոյնիսկ պաշտօնի վրայ իբրեւ հոգեւորականներ եւ մտաւորականներ, ուսուցիչներ, բարեպաշտ ծնողներ եւ աշակերտներ, որոնք անագորոյն ու գազանային արհաւիրքներու տակ սպաննուեցան ու մնացին անգերեզման:

Խմբական սուրբեր շատ յիշուած են Հայ Եկեղեցւոյ Տօնացոյցին մէջ, ուր մի քանի անուններով յիշուած սուրբերու շարքին անանուն սուրբեր ալ խմբովին կը յիշուին որպէս աշակերտները կամ հետեւորդները՝ «եւ այլոց աշակերտացն», «եւ այլոց սրբոց հարցն», «եւ որոց ընդ նմա կատարեցան» բացայայտ յաւելումներով: Զյիշուածները նոյնքան պատուաւոր սուրբեր են, ոչ իսկ դոյզն տարբերութեամբ: Ակնբախ օրինակներ շատ կան այս ուղղութեամբ:

2006 թուի Փետրուար 23-ի Վարդանանց Զօրավարաց յիշատակութեան կից կը կարդանք «հազար երեսուն եւ վեց վկայիցն որք կատարեցան մեծի պատերազմին»: Նոյեմբեր 28ի Երեքշաբթի օրուան յիշատակելի սուրբերը կը բնորոշուին հետեւեալ կերպով. «Սրբոցն Ղուկիանոսի քահանային, Տարագրոսի, Պրոքոսի, Անդրոնիկոսի եւ Ռնեսիմեայ, եւ այլոց աշակերտացն սրբոյն Պօղոսի»: Նոյն տարւոյ Դեկտեմբեր 7ի Հինգշաբթի օրուան յիշատակելի սուրբերը նշուած են իբրեւ «Սրբոց հարցն Եգիպտացոց Պօղոսի, Մակարայ, Եւագրի, Յովհաննու կարճահասակին, Նեղոսի, Արսէնի, Սիսիանու, Դանիէլի, Սրապիոնի, Մակարիոսի, Պիմենի, եւ այլոց սրբոց հարցն»: Օգոստոս 1ի Երեքշաբթի օրուան յատուկ սուրբերն են «Աթանազիսէ եպիսկոպոսն եւ տանն աշակերտքն եւ հինգ վկայքն», եւ կամ Հոկտեմբեր 30ի Երկուշաբթի յատուկ են «Սուրբք Անաստաս քահանայ, Վարոս եւ Թէոդիտոս, եւ որդիք նորա եւ որք ընդ նմա կատարեցան»:

Հայ Եկեղեցւոյ Տօնացոյցին մէջ նման բովանդակութեամբ բազում այլ անանուն յիշատակելի սուրբեր դարերէ ի վեր կը յիշատակուին, յանուանէ կամ ոչ, բոլորն ալ կանոնականացուած սուրբեր հաւասարապէս: Յատկապէս նշանակելի է այն պարագան երբ կը կարդանք մնացեալներու մասին, «որք կատարեցան մեծի պատերազմին», «որք ընդ նմա կատարեցան», այսինքն «անոնք որոնք անոր հետ նահատակուեցան»,

ուրիշ կարելի չէ ստուգել թէ վերջիններէն ոմանք արժանաւորնե՞ր էին թէ ոչ: Իրենց նահատակուիլն իսկ բաւական նկատուած է միանալու առաջիններուն: Սա պարագան որքա՛ն կը պատշաճի Ապրիլեան Նահատակներու սրբացման ուղղութեամբ:

Արմաշու Դպրեվանքը

Ապրիլեան Եղեռնի խմբական սրբացումի կնճռոտ կարծուած խնդիրը մեր կարծիքով կարելի է լուծել հետեւելով վերոյիշեալ օրինակներու ընծայած տարազին: Նախ յիշատակելով հայոց ցեղասպանութեան ուղղակի թիրախ դարձած Արմաշու Դպրեվանքը, որ առաջաւոր միակ կրօնական հաստատութիւնն էր Թուրքիոյ մէջ, օճախը Քրիստոսի Եկեղեցիին ու անոր առաքելութեան, եւ ապա անկէ սնած ու պաշտօնի անցած հոյլ մը հոգեւորականներ, որոնք յանուանէ բնորոշուած են որպէս ուղղակիօրէն սպանուած անձինք իրենց գործին հազիւ ձեռնարկած, պաշտօնի վրայ, երբ թուրքեր խուժած են Դպրեվանքն ու թեմերու հայ եկեղեցիները, քանդած սրբավայրերը, ձերբակալած են եպիսկոպոսները, վարդապետներն ու քահանաները, եւ իսկոյն նահատակած:

Որքան ատեն որ գիտենք անունով եւ մականունով սպանուած հայ հոգեւորականները, իրենց ճշգրիտ կենսագրութիւններովն ու նոյնիսկ լուսանկարներով, ինչպիսին եղան Սմբատ եպիսկոպոս Սաստէթեան Կարնոյ Առաջնորդը, Խոսրով եպիսկոպոս Պեհրիկեան Կեսարիոյ Առաջնորդը, Սահակ վարդապետ Օտապաշեանն ու Պսակ Մ. վարդապետ Տէր Խորէնեանը, եւ այլք, որոնց ցանկը կուտանք ստորեւ, կարելի պիտի ըլլայ, նման Տօնացոյցին մէջ դարերու խորքէն եկած խմբական յիշտակութեանց, բոլորն ալ սուրբեր հռչակուած, նոյնպէս կարելի ըլլայ զանոնք եւս Եղեռնի հարիւրամեակը չհասած սրբացնել Ապրիլեան Հայ Նահատակներու հետ միասին խմբովին, օգտագործելով նոյն եզրաբանութիւնը, ճշդելէ ետք նահատակեալ հայ հոգեւորականներու անուններն ու մարտիրոսացումը թուականով, վայրով եւ մահացու հարուածներով:

Կը ստացուի մօտաւորապէս հետեւեալ պատկերը:

«Յիշատակ նահատակացն հայոց 1915 ամի, սրբոցն (տալ բոլոր ստորեւ ճշդուած նահատակ հոգեւորականներու անունները, ներառեալ մեծն Կոմիտաս վարդապետի), եւ բիւրաւոր այլոց սրբոց նահատակացն ազգիս հայոց, արանց, կանանց, երախայից, եւ որոց ընդ նոցին ի Քրիստոս կատարեցան յընթացս ցեղասպանութեան հայոց»:

Հարցը պարզացնել, առանց այլեւս զայն յաւելեալ ու անհարկի ուսումնասիրութեան ենթարկելու, պիտի դիւրացնէր կանոնականացման խնդիրը: Անշուշտ Հայ Եկեղեցւոյ բարձրագոյն իշխանութեան կը մնայ հետեւողական կերպով զարգացնել ներկայացուած սոյն նախագիծը, նախապատուութիւն տալով անոր, որպէսզի Մեծ Եղեռնի հարիւրամեակէն առաջ սրբացուէին մեր Ապրիլեան Նահատակները ամփոփ եւ ընդունելի տարագի մը ներքեւ, ինչպէս կատարած են մեր նախնիք նոյնքան պարզութեամբ:

Նահատակ Հոգեւորականներու Անունները

*«Եպիսկոպոսացն Խոսրովու Կեսարիոյ
Սմբատայ Կարնոյ, Ներսէսի Ատանայի
Խորէնայ Կիւրինի, Յակոբ-Աշոտի Եգիպտոսի
Եզնկայ Բալուի, եւ
Վարդապետացն Կոմիտասայ Երաժիշտի
Մկրտչի Տիգրանակերտի, Սահակայ Երզնկայի
Արտաւազդայ Եդեսիոյ, Պարգեւի Պրոսպայի
Պսակայ Խարբերդի, Շաւարշայ Եւզոկիոյ
Սուրէնի Բաղիշոյ, Գեղամայ Քղիի
Համազասպայ Սամսոնի, Գէորգայ Տրապիզոնի
Վարդանայ Մշոյ, Անանիայի Բաբերդի
եւ այլոց վարդապետաց, քահանայից, հոգեւոր հարց
եւ
Համօրէն աշխարհական գլխաւորաց եւ բիւրաւոր
մանկանց, արանց, կանանց եւ երախայից եւ որոց ընդ
նոցին կատարեցան յԱնուն Քրիստոսի յընթացս
ցեղասպանութեան հայոց»:*

Հակիրճ Կենսագրականներ Վերել Յիշուած Նահատակներուն

Խոսրով Եպիսկոպոս Պեիրիկեան

Արմաշական, Առաջնորդ Կեսարիոյ թեմին, 1914 թուին եպիսկոպոս ձեռնադրուած Գէորգ Ե Կաթողիկոսէն, ու Ս. էջմիածնէն վերադարձին ամբաստանուած թշնամի երկրէ գրգռութիւն բերած ըլլալու յանցանքով: Խոսրով Բանտարկուած եւ ղէպի Տիարպեքիր աքսորի ճամբուն վրայ նահատակուած թուրք ոստիկաններու ձեռքով 46 տարեկանին:

Սմբատ Եպիսկոպոս Սաստրեթեան

Արմաշական, օծակից Խոսրովի, եպիսկոպոսացած 1910ին Մատթէոս Բ Կաթողիկոսէն: 1915 Յունիս 15ին Կարնոյ կառավարիչին ներկայանալու կանչուած առանց գիտնալու թէ ինչ էր ստոյգ պատճառը: Ամբաստանուած իբրեւ թէ Երզնկայի առաջնորդարանին տեղեկութիւն հասցուցած էր «փութացնելու զէնքերն ու կապարները»: Բացայայտ այդ սուտէն անմիջապէս ետք Սմբատ եպս. Երզնկայ տարուած է եւ հոն Մահմուտ կառավարիչի հրամանով նահատակուած 44 տարեկանին: Իր հետ նահատակուած են նաեւ վեց քահանայ հայրեր որոնք յանուանէ յիշուած են:

Ներսէ Եպիսկոպոս Դանիէլեան

Սիսի Կիլիկիոյ Աթոռին միաբան, կը նահատակէր 47 տարեկանին, ամբաստանուելով որպէս ապստամբութեան ղեկավար. կը բանտարկուէր Հայէպի մէջ, Դամասկոս կը տարուէր, ապա՝ Կ. Պոլիս Օրմանեան Պատրիարքի երաշխաւորութեամբ: 1911-ին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուէր Սահակ Խապայեան Կիլիկիոյ կաթողիկոսէն որպէս թեմակալ Ատանայի: 1914-ին Տոզլաթի առաջնորդ կ'ընտրուէր, ըլլալով նաեւ գրագէտ եկեղեցական «Սասկան Վարդապետ» ծածկանունով: 1919 թուին կը ձերբակալուէր 500 հայ մտաւորականներու եւ վաճառականներու հետ: Բոլորը

միասին կ'աքսորուէին Սեբաստիա՝ Եոզղաթի կուսակալ Ճեմալի հրամանով, եւ ականատես վկաներու համաձայն, կը սպաննուէին Սեբաստիոյ մօտ Գար-տաշլարի ձորերուն մէջ՝ Թաշլրտերէ կոչուած տեղը:

Խորէն Եպիսկոպոս Դիմաքսեան

Ծնած Կիւրին 1864-ին եւ եղած միաբան Սիսի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան: Զեռնադրուած 1892-ին, եւ եպիսկոպոս՝ 1911-ին Սահակ Կաթողիկոսէն որպէս թեմակալ Եոզղաթի: 1915-ին Առաջնորդն էր Կիւրինի ուր եւ գլխատուելով կը նահատակուէր Վեր. Պետրոս Մուղալեանի հետ միասին:

Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոս Փափագեան

Ծնած Կ. Պոլիս 1847-ին: Նախապէս վարած Եգիպտոսի թեմի առաջնորդութիւնը, եւ 1915 թուին տառապանքի տակ վախճանած Իզմիրի զինուորական բանտին մէջ «Կիլիկիոյ աղէտի մասին մատուցած իր տեղեկագրին մէկ պատճենը իր թուղթերուն մէջ գտնուած ըլլալուն համար»:

Եզնիկ Եպիսկոպոս Գալբագճեան

Կ. Պոլսեցի, ծնած 1860 թուին: Զեռնադրուած Արմաշ 1886ին, եւ եպիսկոպոս՝ 1912 թուին Գէորգ Ե Կաթողիկոսէն: Մինչեւ 1915 կը վարէր Բալուի առաջնորդութիւնը, ուր եւս կը նահատակուէր նոյն թուականին:

Յանկագրուած նահատակ վարդապետներն են հետեւեալները.

Կոմիտաս Վրդ. Սողոմոնեան, միաբան Մայր Աթոռոյ, յայտնի երաժշտագէն, որ թէեւ բռնամահ չեղաւ, եւ սակայն մտաւորականներու հետ աքսորուեցաւ 1915-ի Ապրիլ 24-ին, եւ աքսորէն վերադարձին մնաց

մտային հիւանդութեան ճիրաններուն մէջ եւ տարիներ ետք՝ 1935-ին վախճանեցաւ Ֆրանսայի հիւանդնոցներէն մէկուն մէջ: **Սկրտիչ Վրդ. Ջլղատեան**, Արմաշական, տեղապահ Տիարպեքիւրի, 1915-ին ձերբակալուած 9 քահանաներով, հայ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ առաջնորդ Անդրէաս Եպս. Չէլչպեանի ու իր 3 վարդապետներուն, ու Վեր. Յակոբ Անտոնեանի հետ: Ջլղատեանի վրայ քարիւղ թափելով Տիգրանակերտի մէջ, նահատակեցաւ իր 9 քահանաներուն հետ միասին: **Սահակ Վրդ. Օտապաշեան**, առաջին հայ հոգեւորականը եղաւ որ սպաննուեցաւ թուրքերուն ձեռքով: Արմաշական, երբ Պրուսայէն Երզնկայ պիտի երթար 1914ի Դեկտ.ին որպէս Առաջնորդ: Տեղը չհասած իր ծննդավայր Սեբաստիոյ մերձակայ Էնտէրէս գիւղին մէջ կուսակալ Մուսամէրի թիկնապահ Չերքէզ ձեւալ եւ իր ընկերները սպաննեցին զինք:

Արտաւագդ Վրդ. Գալէնտերեան, Արմաշական բանաստեղծ հոգեւորականը կը նահատակուէր իր Եղեսիոյ առաջնորդական պաշտօնին վրայ, ուր ծաւալած էր վարչական, կրթական եւ քարոզչական գործունէութիւն: 1915-ի տարագրութեան ատեն Եղեսացւոց ընդդիմութեան մասնակից համարուելով, դատուեցաւ եւ սպաննուեցաւ: **Պարգեւ Ծ. Վրդ. Դանիւլեան**, Արմաշական, գաւառ կը մեկնէր, նախ Նիկոմիդիա եւ ապա՝ 1914-ին Պրուսա, ուր կը ձերբակալուէր ու կը դատուէր: Պատճառը Պարգեւի բուռն հակառակութիւնն էր երբ թուրքեր ուզած են խուզարկել Պրուսայի հայոց եկեղեցին՝ զէնքեր փնտուելու պատրուակով: Տեր Զորի բանտին մէջ կը նահատակուէր 27 տարեկանին: **Պսակ Վրդ. Տեր Խորէնեան**, օժակից Պարգեւի, ուսումնասէր, բանահաւաք եւ բանասէր, նահատակուեցաւ Խարբերդի մէջ ուր առաջնորդական պաշտօն կը վարէր: Խարբերդէն դուրս հանուելով, ճանապարհին կը սպաննուէր 33 տարեկանին:

Շաւարշ Վրդ. Սահակեան, նախ Սեբաստիոյ եւ ապա Առաջնորդ Եւզոկիոյ: Արմաշական եւ օժակից Պարգեւի եւ Պսակի: Կը նահատակուէր Եւզոկիայէն երկու

ժամ անդին՝ Ղըզըլ էնիշի Կիւն Կէօրմէզ աղբիւրին մօտ, Սեբաստիա տարուելու պատրուակին տակ: **Սուրեն Ծ. Վրդ. Գալէմեան**, Արմաշական որ Բաղէշի Առաջնորդն էր երբ նահատակուեցաւ իր ժողովուրդին հետ 1915-ին, 29 տարեկանին: **Գեղամ Վրդ. Թելէքլեան**, Արմաշական եւ օծակից Սուրէնի, որ նահատակուեցաւ Քղիի մէջ իր առաջնորդական պաշտօնին վրայ՝ 28 տարեկանին: **Համագասպ Վրդ. Եղիսէան**, Արմաշական, Սամսոնի եւ Ճանիկի Առաջնորդն էր երբ նահատակուեցաւ 51 տարեկանին:

Գեորգ Ծ. Վրդ. Թուրեան, ծնած Ռոտտոսթօ 1872-ին, 1911-ին ձեռնադրուած Արմաշի մէջ ուր եւ դասաւանդած է աստուածաբանութիւն եւ փիլիսոփայութիւն: 1912-ին Առաջնորդի տեղապահ ընտրուած Տրապիզոնի թեմին, եւ 1915-ին տարագրութեան ճամբուն վրայ Կ. Պոլիս կը հեռագրէր թէ «Կարին պատերազմական ատեան կը տանին գիս», եւ այնուհետեւ ոչ մէկ լուր իրմէ: **Վարդան Ծ. Վրդ. Յակոբեան**, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքի միաբան, ծնած Սասուն 1846-ին եւ ձեռնադրուած 1880-ին: Կը վարէր Մշոյ թեմի առաջնորդութիւնը, եւ 1915 Յունիս 27-ին Իթթիհատականներ կը կանչեն զինք ու քաղաքի երեւելիները որ թողուն քաղաքը եւ մեկնին: «Շատ մը երեւելիներու հետ բոկոտն դուրս կը հանեն Մուշէն, եւ Ալի Չունան գիւղին մէջ կ'այրեն նաւթով»: **Ասանիա Ծ. Վրդ. Հագարապետեան**, ծնած Սեբաստիա 1861-ին, եւ եղած միաբան Երուսաղէմի պատրիարքութեան: 1892ին Յարութիւն Վեհապետեան պատրիարքէ ձեռնադրուած: Եղեսիոյ թեմին Առաջնորդ ընտրուած, յետոյ՝ Բաբերդի, ուր եւ նահատակուած 1915 թուին:

Եզրափակում

Յոյս ունինք որ սոյն նախագիծը կարեւորութիւն կը ստանայ ու լրիւ կ'օգտագործուի իր ամբողջութեանը մէջ: Մեր կարծիքով անհրաժեշտ կը նկատենք թողուլ անունները առանց յապաւումի, անպայման

յատուկ եզրաբանութեամբ մը, ինչպէս նշուած է, ներառներով չյիշուած հոգեւորականներն ու յայտնի կամ անյայտ նահատակները, ինչպէս հնագոյն պարագաներուն յիշուած են մեր Տօնացոյցին մէջ: Յանկը կարելի է ամփոփել առանց վնասելու ամբողջական կառոյցը:

